

Gülsüm Hüseynova

**TAT DİLİNİN LÜĞƏT
TƏRKİBİNİN
LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ**

«Elm və təhsil»

BAKI – 2014

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor: **Roza Eyvazova**, *Fil. üzrə elmlər doktoru*

Rəyçilər: **Gülxanım Vəliyeva**, *Fil. ü.f.d, dosent*

Rasim Heydərov, *Fil.ü.f.d.*

Gülsüm Hüseynova

Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili. Bakı, «Elm və təhsil», 2014, s.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan tatarlarının dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik söz qrupları araşdırılmış tat dilinin Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Əsərdən dilçilər və dil məsələləri ilə maraqlanan digər şəxslər faydalana bilər.

©Gülsüm Hüseynova, 2014.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə ciddi demokratik dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu demokratik dəyişikliklər özünü ölkənin ərazisində yaşayan azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə və mədəniyyətinə olan münasibətdə də açıq-aşkar göstərir. Respublikanın müxtəlif elm mərkəzlərində azsaylı xalqların və etnik qrupların dilinə aid aparılan elmi araşdırmaların sayı son illərdə xeyli artmışdır. Bu baxımdan Azərbaycanda yaşayan tatlarla bağlı araşdırmalar da kəmiyyət baxımından seçilir. Tatların mənşəyi, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və dilləri haqqında müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur.

Respublikamızda həm linqvistikanın ümumnəzəri, həm praktik məsələləri ilə yanaşı, ölkə ərazisində yayılmış ayrı-ayrı dillərin hərtərəfli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Suveren Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların dilinin öyrənilməsi də dilçiliimizin aparıcı istiqamətlərindəndir.

Təmaslı dil əlaqələri dillərin qarşılıqlı təsirinin dilin müxtəlif səviyyələrində özünü necə göstərməsini aydınlaşdırmaq üçün geniş imkanlar acır. Bu cür tədqiqatların nəticələri müxtəlif ümumiləşdirmələrin aparılmasında özünəməxsus rol oynayır.

Respublikamızın bir sıra ərazilərində yayılmış tat dili ləhcə fərqləri ilə seçilir. Qeyd edək ki, müxtəlif ərazilərdə yaşayan Azərbaycan tatlarının dilləri məskunlaşma yerlərinə görə ümumi şəkildə araşdırılmışdır.

Bu dilin xüsusi leksikası sistemli şəkildə az öyrənilmişdir. Dil əlaqələri prosesində tat dilinə keçmiş alınmalar, onların sahə mənsubluğu haqqında ayrıca monoqrafiya yazılmamışdır. Tat dilinin ləhcələri üzrə toplanmış sözlərin sistemə salınması, bu dilə aid lüğətlərin hazırlanması ilə bağlı işlər də hələlik kifayət qədər deyildir.

İran dillərindən olan tat dili əsrlər boyu Azərbaycan dili,

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

onun ayrı-ayrı dialektləri ilə qarşılıqlı təmasda olmuşdur. Nəticədə hər iki dil bir-birinə təsir göstərmiş, bu təsir həmin dillərin leksik sistemində əhəmiyyətli iz buraxmışdır. Tat dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqələrin qədimliyi tat dilində Azərbaycan dilinin qədim leksik layına aid olan sözlərin mühafizə olunmasında öz əksini tapır. Tatların dilində işlənən türk dili üsürləri türk dillərinin tarixi leksikologiyasının öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin semantik sahələr və ya tematika üzrə qruplaşdırılması ilə bağlı tədqiqat işləri aparılmadığından, bu dildə müəyyən semantik sahələrdə sözlərin leksik xüsusiyyətləri də aydınlaşdırılmamışdır. Yazısız dillərdə xüsusi leksik qatın təyini, belə bir qatın təşəkkül və formalaşma səbəbləri ayrılıqda götürülmüş bir dil üçün deyil, ümumiyyətlə, xüsusi leksikanın öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Tarixən müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmuş tatların dilində sənət-peşə leksikası geniş yayılmışdır. Tat dilində terminlərin işlənmə xüsusiyyətləri, yeni terminlərin bu dilə keçərək, onun ümumişlək leksik qatında yer tutması səbəbləri və yollarının açılması, tat dilinin etnoqrafik leksikasının, qohumluq terminlərinin araşdırılması elmi-praktik və elmi-nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Tat dilinin Ərüsküş-Dağ Quşçu ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri

Ləhcə fərqlərinin müəyyənləşdirmək və həmin ləhcələrin sərhədini təyin etmək üçün fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqlər də nəzərə alınmalıdır. Tat ləhcələrinin aşağıdakı ilkin təsnifi verilmişdir: 1) şimal (sünni) şivələri – Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları və Xızı rayonunun Qızıl Qazma kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivələr; 2) mərkəzi (şiə) şivəsi – Xızı rayonunun Ərüsküş və Dağ quşçu kənd so-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

vetliyi ərazisində yayılmış şivə; 3) cənub (şiə) şivələri – Xızı rayonunun digər ərazilərində və Siyəzən rayonu ərazisində yayılmış şivələr (2).

M.Hacıyev öz işində A.Qrünberqin təsnifatını qəbul etmiş və bu təsnifatın cənub qrupuna Abşeron, Balaxanı, Suraxanı, Lahıc və Məlhəm (Şamaxı) tatlarının ləhcələrini də əlavə etmişdir (27, 16).

Ayrı-ayrı dillərin dialekt, ləhcə və şivələrə bölgüsü elmi prinsiplərə əsaslanır ki, bu məsələyə dialektologiyada baxılır. Ayırma oxşar və fərqli dil hadisələrinin təyini üzrə aparılır. Müqayisə zamanı oxşarlığın və fərqi təsadüfi olub-olmaması nəzərə alınır. «Müqayisə edilən oxşar dil hadisələrinin təsadüfi yaxud qeyri-təsadüfi olmasının müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif statistik-ehtimal və kəmiyyət meyarı qanunları böyük əhəmiyyət kəsb edir» (66, 158). Fikrimizcə, Azərbaycan tatlarının dilinin ləhcələrə bölgüsü əsasında coğrafi prinsipin durması qənaətinə gəlmək olur. Çünki tat dilini ləhcələrə bölmüş müəlliflər, əslində, ləhcə səviyyəsində kifayət qədər fərqi olub-olmadığını açıqlamırlar. Məsələn, T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsini şərti olaraq Rustov, Növdün, Şuduq, Çiçi, Zaqova, İsnov və Talıblı şivələrinə bölmüşdür.

Azərbaycan ərazisində yaşayan tatlar dini mənsubiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür: 1) müsəlman tatları; 2) yəhudi tatları; 3) xristian tatları. Bu bölgü təkəcə Azərbaycan Respublikası deyil, başqa ölkələrdə yaşayan tatlar üçün də səciyyəvidir. Dini baxımdan üç müxtəlif qrupa bölünmədən asılı olmayaraq, tatlar eyni bir dildə – tat dilində danışırlar.

Məlumdur ki, xalqlar arasındakı münasibətlərdə dil mühüm rol oynayır. İctimai, mədəni, sosial və iqtisadi sahələrdə əlaqələrə dildən istifadə edilir. Dil əlaqələri ictimai səciyyə daşıyır. Təmas iqtisadi, siyasi, mədəni, dini və bu kimi əlaqələr çərçivəsində təzahür edir. Əlaqələr təmaslı olduqda dillərin bir-birinə təsiri baş verir. Bu təsir çox zaman qarşılıqlı olur.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Deməli, dilin inkişafı xalqın tarixi, onun yaşadığı ərazi və onunla qonşu olan xalqların dili və tarixi ilə bağlıdır. Dil xalqın malıdır və bu cəhətdən, tamamilə təbiidir ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə bağlıdır. Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi bu və ya digər şəkildə əksini orada tapır (A. Axundov).

Xalq, etnos başqa xalqlarla yaxın və çox zaman eyni bir ərazidə yaşayır. Belə yaxınlıq məişətdə, yaşayış tərzində, davranışda, adət-ənənələrdə, mədəniyyətdə yaxınlaşmaya səbəb olur. Ünsiyyət prosesində isə dil təmasları baş verir.

Martine göstərir ki, sinxron və diaxron aspektdə olmasından asılı olmayaraq, bizi sırf təsviri yanaşma qane etmirsə, onda hansısa bir dilin yayılması haqqında topladığımız məlumat belə bir nəticəyə gətirib çıxaracaqdır ki, dilin yayılması xalqın hərbi, siyasi, dini, mədəni, iqtisadi və ya sadəcə demoqrafik ekspansiyasının kənar məhsuludur. Çünki dil xalqın ünsiyyət vasitəsidir. Tat dili də Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə gəlmə dil olub, bu ərazilərdə yayılmış digər dillərlə qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişaf etmişdir.

Tat dilinin müəyyən bölgü üzrə tədqiqinə əsas yaradan amillərdən biri tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdən materiallar toplaması olmuşdur. Lakin bu cəhət müxtəlif qrupların dillərinin, onların dil əlaqələrinin ayrı-ayrılıqda tədqiqinin elmi dəyərini azaltmır, əksinə, artırır. Çünki belə olduqda müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün daha əlverişli zəmin yaranır.

Dil əlaqələri prosesində təsirə ən tez məruz qalan dilin leksik sistemidir. Dil əlaqədə olduğu dildən sözlər alır. Tat dilinin bütün ləhcələrində Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə digər dillərdən alınmış sözlər müəyyən çoxluq təşkil edir.

Dil əlaqələri üç formada qeydə alınır. Azərbaycan-tat dil əlaqələrində onun iki forması geniş yayılmışdır. Leksik sistem-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

də baş verən dəyişmələrdə Azərbaycan dili vasitəsilə keçmiş ərəb, rus və Avropa mənşəli söz və terminlər də xüsusi yer tutur. Dil kollektivləri arasındakı əlaqə informasiyanın ötürülməsi və qəbul edilməsi zərurətindən doğur. Yəni, bir dil kollektivi və ya bu kollektivin nümayəndəsi müəyyən informasiyanı başqa bir dil kollektivinə ötürmək, yaxud ondan almaq istəyir. Əlaqənin yaranması, informasiya mübadiləsi müxtəlif formalarda, müxtəlif iştirakçılarla gedir və müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edir.

«Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş tat ləhcələri pəhləvi və fars dillərinin şivələri idi. Tatlar erkən orta əsrlərdə cənubdan Azərbaycanın ərazisinə köçürülmüşlər. Azərbaycan tatları türk dilini də bilirdilər. Çox güman ki, erkən orta əsrlərdə və sonra Azərbaycan ərazisində (Abşeron zonası) məskunlaşmış tatlar ikidilli Azərbaycan türkləri olmuşlar. Yeni şəraitdə onlar ikinci dil olan tat dilini tədricən yadırgamış və ana, türk dilini saxlamışlar. Ancaq Quba zonasında yaşayan tatların ana dili tarixən fars ləhcəsi olmuşdur. Onların ikinci dili Azərbaycan dilidir. Cənubi Azərbaycanda yaşayan tatlar da Azərbaycan dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu tat dilini bəzən «Midiya dilinin» qalığı kimi qələmə verirlər, lakin bunların hamısı pəhləvi ləhcələri olmuşdur» (12, 227).

Tat dilinin öyrənilməyə başladığı dövrdən, yəni XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərindən elmi ədəbiyyatda terminoloji anlaşılmazlıq olmasın deyərək tat dilinin adı ənənəvi etnik prinsip üzrə verilmişdir.

A.L.Qrünberq Azərbaycanda yaşayan tatların dilindəki ləhcə fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi və həmin ləhcələrin sərhədini təyin etmək fonetik, leksik-qrammatik fərqlərlə yanaşı, dini fərqləri də əsas götürmüşdür. O, qeyd etmişdir ki, sünni və şiələrin dili arasında əsaslı dərəcədə ləhcə fərqləri vardır. Bundan sonra müəlif tat ləhcələrinin aşağıdakı ilkin təsnifini vermişdir: 1) şimal (sünni) şivələri – Quba, Dəvəçi, Qonaqkənd rayonları və Xızı rayonunun qızıl Qazma kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivələr; 2)

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

mərkəzi (şiə) şivəsi – Xızı rayonunun Ərüsüküş və Dağquşçu kənd sovetliyi ərazisində yayılmış şivə; 3) cənub (şiə) şivələri – Xızı rayonunun digər ərazilərində və Siyəzən rayonu ərazisində yayılmış şivələr (56, 12).

Dilin dialekt, ləhcə və şivələrə bölgüsü elmi prinsiplər zəminində aparılır. Bu məsələ dialektologiyanın tədqiqat dairəsindədir. Ayırma oxşar və fərqli dil hadisələrinin təyini əsasında aparılır. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan tatlarının dilinin ləhcələrə bölgüsü əsasında coğrafi prinsipin durması qənaətinə gəlmək olur. Çünki tat dilini ləhcələrə bölmüş müəlliflər, əslində, ləhcə səviyyəsində kifayət qədər fərqi olub-olmamasını açıqlamırlar. Məsələn, T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsini şərti olaraq Rustov, Novdün, Şuduq, Çiçi, Zaqova, İsnov və Talıblı şivələrinə bölmüşdür. Lakin müəllif qeyd etdiyi kəndlərdə yaşayan tatların dillərində hansı şivə fərqlərinin olmasına xüsusi diqqət yetirmir (24, 14).

Burada bir məsələni də diqqət mərkəzinə çəkmək yerinə düşür. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tatların mənşəyi, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti və dilləri haqqında müxtəlif tədqiqatlar mövcuddur. Həmin tədqiqatlarda Azərbaycan ərazisində yaşayan tatların dini mənsubiyyətlərinə görə aşağıdakı 3 qrupa bölünür: 1) müsəlman tatarları; 2) yəhudi tatarları; 3) xristian tatarları.

Bu bölgü təkcə Azərbaycan Respublikası üçün deyil, başqa ölkələrdə yaşayan tatarlar üçün də səciyyəvidir. Dini baxımdan üç müxtəlif qrupa bölünmədən asılı olmayaraq tatarlar eyni bir dildə – tat dilində danışırlar. Bununla belə dini mənsubiyyətinə görə fərqlənən qrupların dillərində oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlər də az deyildir. Məhz belə fərqlər həmin qrupların dillərinin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsinə zəruri etmişdir.

Zənnimizcə, tat dilinin bu bölgü üzrə tədqiqinə əsas yaradan amillərdən biri də tədqiqatçıların eyni qrupa mənsub dil daşıyıcılarının kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdən materiallar toplanması olmuşdur. Lakin bu cəhət müxtəlif qrupların dillərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqinin elmi dəyərini azaltmır, əksinə, artırır. Çünki belə olduqda

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

müqayisəli tədqiqat aparmaq üçün daha əlverişli zəmin yaranır. Mövcud araşdırmalar göstərir ki, bu qrupların daşdıqları dil eynidir. Belə olan halda mövcud materiallar əsasında oxşar və fərqli dil hadisələrini təyin etmək, bunların əsasında ləhcə və şivələrə ayırmayı dəqiqləşdirmək daha düzgün olardı.

Şivənin yaranma səbəbləri dildə baş verən dəyişmələrdən irəli gəlir. Cəmiyyətdə yaşayan hər bir fərdin özünəməxsus danışmaq şivəsi vardır və bu digərlərin nitqindən seçilir. Bu cəhət nitqin fərdiliyi ilə bağlıdır. İctimai həyat şəraitinə görə fərdlər bir-biri ilə dil əlaqəsində olurlar və onların nitqlərindəki fərqlər bu birlik üçün ümumi bir fonetik, qrammatik və leksik sistemdə bircins forma almış olur. Bilavasitə birbaşa dil əlaqələri bəzən ayrı-ayrı qrupların, kiçik ərazidə yaşayanların arasında olduğundan onların dili ilə bu cür başqa ərazilərdə yaşayanların dilləri arasında fərqlər üzə çıxmış olur. Azərbaycanda yaşayan Lahıc tatları ilə Abşeron ərazisində yaşayan talar arasında tat dili səviyyəsində dil əlaqələri yoxdur. Bu baxımdan Lahıc tatlarının istifadə etdiyi tat dili ilə Abşeronda istifadə olunan tat dili arasında fərqlər yaranmış olur. Eyni sözləri Quba, Şamaxı, Xaçmaz, Xızı tatlarının dilləri haqqında da demək olar. Beləliklə, bir-biri ilə real dil əlaqələrinin olmaması tatların istifadə etdiyi dildə müxtəlif səviyyələrdə – fonetik, qrammatik, leksik səviyyələrdə dil fərqləri özünü göstərir. Bu fərqlərin ləhcə və ya şivə səviyyəsində olmasını dəqiq həll etmək çətinidir. Nəzərə alsaq, ki, şivə daha kiçik dil kollektivlərinin dilləri arasındakı fərqlərdir. Onda Lahıc, Quba və Abşeron tatlarının dilindəki fərqlər ləhcə səviyyəsində qəbul edilə bilər. Belə olan halda Quba, Dəvəçi, Xızı, Qonaqkənd, Şamaxı, Xaçmaz, Kilvar tatlarının dillərinin hər birini tat dilinin ayrıca şivəsi və ya ləhcəsi kimi qəbul etmək müəyyən mübahisələr doğurur. Bu məsələnin elmi həlli linqvistikada ləhcə və şivəni bir-birindən ayırmaq üçün istifadə olunan əlamətlər əsasında mümkündür. Dialekt, ləhcə və şivələri bir-birindən ayırmaq, təbii ki, fərqləndirmə meyarlarını tələb edir. Dialekt ərazi, sosial, peşə ilə bağlı bir-biri ilə əlaqədə olan bütün dil daşıyıcıları ilə müqayisədə istifadə

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

olunan ümumxalq dilinin bir formasıdır. Ləhcə ümumi dil hadisələri ilə bağlı olan şivələr qrupunu birləşdirən böyük dil kollektivinin dilidir. Şivə kiçik ərazidə istifadə olunan ümumxalq danışq dilinin fərqlənən formasıdır.

Dialektlərarası leksik fərqlərin təyini üçün bir sıra meyarlardan istifadə olunur. Təcrübədə üç əsas meyar tətbiq olunur: 1) qarşılıqlı-ekvivalent dil faktlarının müxtəlif şəkildə adlandırılması; yeni anlayışın, predmetin fərqli sözlərlə adlandırılması; 2) qarşılaşdırma bilməyən leksik dialekt fərqləri; bir ərazidə mövcud olan pealiyanın başqa ərazidə olmaması səbəbindən doğan leksik fərqlilik; 3) qarışıq leksik dialekt fərqləri; leksik vahidlərin ifadə planında fonetik fərqlilik.

Mövcud tədqiqatlar göstərir ki, Xəzərətrafi ərazidə yayılmış tat dili digər İran dilləri arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Tat dilinin İran dilləri ailəsində yeri, bu dilin ləhcələri arasındakı fərqlərin öyrənilməsi dilçiliyimizdə aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Bizim fikrimizcə, tat dilinin İran dilləri arasındakı yerini müəyyənləşdirmək, onun İran dillərinin, dialekt və ləhcələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi üçün dəqiq elmi təsnifat prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Mahiyyət etibarilə geniş dil materialını əhatə edən bu cür tədqiqatlar tat dili ləhcə və şivələrinin hərtərəfli öyrənilməsi zəminində həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan tatlarının məskunlaşdıqları yerlərdən biri də Siyəzən rayonunun Ərüsüküş inzibati ərazisidir. Tədqiqatçılar Ərüsüküş-Dağ Quşçu ərazisində tat dilinin bir ləhcəsinin formalaşdığını göstərir və bu ləhcəni Ərüsüküş-Dağ Quşçu ləhcəsi adlandırırlar (47, 3). Məlumdur ki, tatlar irandilli xalqdır. Onlar Xəzəryanı ərazilərdə, əsasən, İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən, respublikanın İsmayılı, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha kompakt şəkildə yaşayırlar. Q.Qeybullayev hazırda Dağlıq Şirvanda, Quba, Də-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

vəçi və Abşeron rayonlarında məskunlaşmış tatların Albaniyada yaşamış irandilli tat tayfalarından olmasını, onların VI əsrdə İrandan bura köçürülməsini qeyd etmişdir (54, 73). N.Quliyeva göstərir ki, «XIX əsr yazılı mənbələrində Cavad, Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarında tatların yaşaması haqqında məlumata təsadüf edilir» (34, 8). M.Hacıyevin tədqiqatlarında da tatların yayıldığı ərazilər haqqında məlumat verilir (26, 60). Tatların kompakt şəkildə yaşadıkları Azərbaycan ərazilərindən biri Ərüs-küş-Dağ Quşçudur.

“**Ərüs-küş** *oyk, sadə*. Siyəzən r-nunun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Dağətəyi ərazidədir. Ərüs-küş variantında da qeydə alınmışdır. Kənd XIX əsrinəvvəllərində Kölmə Quşçu kəndindən köçmüş ailələr özlərinə məxsus Ərüs-küş adlı torpaq sahəsində salmışlar. Yerli əhalinin məlumatına görə, Ərüs-küş “gəlin öldürülən yer” mənasındadır. Əslində, oykonim *ərz* (yer, məkan) və *küş* (yaxın) komponentlərindən ibarət olub, “yaxın yer” mənasındadır.

Ərüs-küş *hidr., sadə*. Siyəzən r-nunda çay. Gilgil çayının sağ qoludur. Ərazisindən axdığı kəndin adındandır” (14).

Tat dilinin Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsi bu dilin digər ləhcələri ilə müqayisədə az müraciət etmişdir. Bununla belə, Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsinə aid leksika toplanmış və onun ikidilli lüğəti hazırlanıb çap edilmişdir. Ləhcə haqqında bir sıra əsərlərdə məlumatlar verilmiş, mətnlər çap olunmuşdur.

A.Soltanov və M.Soltanov tat dilinin Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsinə aid araşdırmalar aparmış, tərtib etdikləri lüğətdə ləhcənin fonetikasına və qrammatikasına dair xülasə daxil etmişlər.

Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı Qüdrət Nurəlinin “Ərüs-küş” kitabını çap etmişdir (42). Kitabın annotasiyasında müəllifin əvvəl çap olunmuş əsərinin olduğu qeyd edilir. “Ərüs-küş” kitabında toponim haqqında, tatların tarixi barədə məlumat verilir. Kitabda Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsində nəsr və nəzm əsərləri vardır.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Məlumdur ki, T.Əhmədov tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibini iki yerə bölmüşdür: 1) ləhcənin özünə məxsus olan sözlər; 2) alınma sözlər. Birinci qisim sözlərdən bəhs edərkən müəllif göstərir ki, həmin sözlər qohum dillərdə (fars, tacik, əfqan və s.) bu və ya digər fonetik tərkibdə işlənməkdədir (24, 22). Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, tədqiqatçı «özünəməxsus sözlər» termini altında tat və ya İran dilləri mənşəli sözləri birləşdirir. O həmin sözlərin 34 leksik-semantik qrupunu ayırmışdır (24, 22-29). Tat dilinin Ərsküş-Dağ Quşçu ləhcəsinin lüğət tərkibini də bu qaydada iki yerə bölmək olar: 1) ləhcənin özünə məxsus olan sözlər; 2) alınma sözlər. Lakin biz belə hesab edirik ki, tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibinə daxil olan və «dilin özünəməxsus sözləri» kimi ümumiləşdirilmiş sözlərin təklif olunan bölgü əsasında duran meyarlar qeyri-müəyyəndir. Tədqiqatçı sözləri leksik-semantik qruplara, daha doğrusu, tematik söz qruplarına ayırmışdır. Aydındır ki, mənaca bir-birinə yaxın olan tematik söz qrupları leksik-semantik sahə təşkil edir. Semantik sahəyə daxil olan sözlər bir-biri ilə etimoloji cəhətdən bağlı olmayıb, ifadə etdikləri əşya (hadisə) və məfhumların yaxınlığına görə qruplaşır (51, 314). Leksik-semantik təsnifat lüğət tərkibi üzrə aparılır. Bu zaman sözün dilin özünə məxsus olması və ya alınma olması nəzərə alınmır. Fikrimizcə, tat dilinin ləhcələri yalnız leksik-semantik qruplara bölünməməlidir. Hər bir ləhcənin lüğət tərkibinin «özünəməxsus sözləri» qrupunda yalnız bu ləhcədə işlənmiş sözlər yer almalıdır. Məsələn, mənşəcə başqa dillərdən, o cümlədən də, Azərbaycan dilindən alınma sözlər bu qrupa daxil edilmir. Buna baxmayaraq, T.Əhmədov Quba ləhcəsinin özünəməxsus sözlər qrupuna mənşəcə türk dillərinə aid olan bir sıra sözləri daxil etmiş və onları tat sözləri saymışdır. Məsələn, T.Əhmədov Quba ləhcəsində işlənən *əlçə* «alça» sözünü tat mənşəli sözlər sırasında vermişdir. Məlumdur ki, qədim türk sözləri lüğətində «*aluç-alça*» qeydə alınmışdır (58, 40).

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Mahmud Kaşğaridə «*alıç*» sözü «sarı ərik, alıç» mənasında verilmişdir (32, 141). E.Quliyev «alça» sözünün abidələrdə «aluç» formasında, müasir türk dillərində «*alça*», qırğ. *alşa*, qaz. *alıça*, başq., *olça*, özb. dillərində işləndiyini göstərərək, onun gavalı növlərindən biri olub, rus dilindəki *alıça* sözünün M.Fasmerin türk və Azərbaycan dillərindən alınmasını göstərdiyini qeyd etmişdir. O, sözün daha qədim dövrlərdə şərqi slavyan dillərinə keçməsi qənaətinə gəlmiş və bunu müasir türk dilləri səviyyəsində ikinci hecadakı saitın düşməsi ilə əlaqələndirmişdir. O, *alça* sözünü *alkökü* və *ça* şəkilçisinə ayırmış, şəkilçinin qədim türk *-ç* kiçiltmə şəkilçisinin variantı *-ça* olduğunu söyləmişdir (60, 149).

Tat dilinin Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsinə aid lüğətdə 2 *alça* ilə bağlı dörd söz vardır: 1) *alça-əlçə*, zərdəlü; 2) *alça* (cır *alça*) – əlü; 3) *alça ağacı* – əlüdar (47, 162-163). Qeyd edək ki, talış dilində *alça* sözünün “əyu” qarşılığı vardır. Fikrimizcə, Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsində bu söz “əlü” fonetik variantındadır. Ləhcədə “*alça*” sözünün işlənməsi sözalma ilə bağlıdır. Zərdəlü sözü *alçanın* hələ yetişməmiş formasıdır. Bu söz quruluşca mürəkkəbdir: “zərd+ə+əlü” şəklində formalaşmışdır. Azərbaycan dilinə component tərcümədə sarı *alça* mənasını verir. Əslində isə sarı deyil, yenicə formalaşan, yaşıl rəngə çalan *alça* mənasında istifadə olunur. Quba ləhcəsi ilə müqayisə üçün başqa nümunəyə baxaq. T.Əhmədov Quba ləhcəsində işlənən *çurpa*//*çülpa* «*çolpa*» sözünü tat dilinin özünəməxsus sözləri sırasına daxil etmişdir. Məlumdur ki, bu söz qədim türk sözləri lüğətində və Mahmud Kaşğarinin lüğətində yoxdur. XIII-XIX əsrlərə aid türk yazılı abidələrinin dilində isə «*çolpa*» sözü işlənmişdir. Abidələrdə həmin sözün «*çolpa*» variantı ilə yanaşı, «*çulpa*» fonetik variantı da qeydə alınmışdır: «axmaq», «bacarıqsız», «aciz», «zavallı»; *çolpalıq* «işə yaramazlıq», «səfehlik». Maraqlıdır ki, bu lüğətdə *çoluq-çolpa* qoşa sözü «*çoluq-cocuq*» anlamında verilmişdir (84, 58). Ərüs-küş

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ləhcəsində “çolpa-çülpə fonetik variantındadır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «çolma-çocuq – övladlar, uşaqlar, oğul-uşaq; çolpa – 1) Toyuq, qartal, qırqovul və bəzi başqa quşların bir və ya ikiillik xoruzu; 2) Həmin xoruzun bütöv şəkildə qızardılmışı; 3) Məcəzi mənada «uşaq»; *çolpalanmaq* – çolpa yaşına çatmaq; *çolpalı* – «çolpadan bişirilmiş, içərisində çolpa olan» sözləri var (7, 446-447). *Çolpa* sözü Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində də eyni mənalarda işlənir. Çolpa sözünün türk lüğətindəki mənası bu sözün Azərbaycan dilindəki mənası ilə səsləşir. «Balacalıq», «acizlik», «uşaqlıq» semantikasının *çolpa* sözündən alınması şübhə doğurmur. Çünki başqa İran dillərində də bu mənada başqa leksemdən istifadə edilir. Məsələn, fars dilində خروسک (xoruşək) sözü «çolpa» mənasındadır (67, 550). Tacik dilində *çolpa* sözünün qarşılığı *xurusça/xurusçak* fars dili ilə eyni kök əsasında formalaşır (75, 484). Bu dillərin heç birində eyni anlamda olan, «çolpa» sözü işlənmişdir. Ayrı-ayrı İran və türk dilləri əsasında aparılmış bu təhlilə istinadla demək olar ki, «çolpa» sözü türk mənşəlidir və onu ləhcənin özünə aid spesifik söz saymaq olmaz. Aydın ki, dillərarası əlaqə nəticəsində tat dilinin müxtəlif ləhcələrinə xeyli miqdarda qədim türk sözləri keçmişdir. Bu sözlər tat-türk, tat-Azərbaycan dil əlaqələrinin qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir.

Dilin ayrı-ayrı ləhcələrinin leksik tərkibini mənşəcə növlərə ayırmaq olar. Məsələn, tat dilinin Quba ləhcəsinin alınma sözlərinin aşağıdakı dillərə aid olması göstərilir: 1) Azərbaycan dili mənşəli sözlər: *qurxmezi* «qorxmazı – armud növü», *balduz* «baldız»; *quzi* «quzu», *süzmə* «süzmə» və s.; 2) ərəb mənşəli sözlər: *ruh*, *şərəət* «şəriət»; *musulmun* «müsəlman»; *sahat* «saat», *cəsus* «casus» və s.; 3) rus dilindən alınmalar: *qarnizun* «qarnizon»; *pulk* «polk»; *rumkə* «rumka»; *çuxutkə* «və-rəm»; *zoud* «zavod» və s.; 4) fars mənşəli sözlər: *hərəmzodə* «haramzada»; *aşbazxana* «aşxana», «yeməxana», *şirmoyi*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

«şirmayi», *yadigar* «yadigar» və s. (24, 49-53).

Tat dilinin Ərüsküş ləhcəsindəki sözlərə də bu cür yanaşmaq olar. Ləhcədə yuxarıda verilmiş nümunələrə fonetik tərkibcə yaxın alınmalar işlənir. Eyni zamanda, bu sözlərin ümumiran mənşəli qarşılıqları da vardır. Məsələn, qorxmaq-tərsirən, qorxaq-tərsəgün, qorxu-tərsi; baldız-balduz; hambacu; açar-açar; qilin və s.

Ərüsküş ləhcəsindəki alınma sözlərdən bəhs edərkən bəzi məsələlərə diqqət yetirmək lazım gəlir. Birincisi, ərəb və rus dillərindən alınmaların birbaşa və ya vasitəli olması maraqlıdır. T.Əhmədovun fikrincə, ərəb dilindən tat dilinə bir sıra sözlər, o cümlədən *xollu* «dayı», *amu* «uzaq əmi», *gal* «çığırmaq», *da* «pis», *cə* «xırda balıq», *ləhə* «palçıq», *çəh* «çirk», *həsü* «xəşil» və s. sözləri Quba ləhcəsinə birbaşa keçmiş sözlərdir. Müəllif bu sözlərin ərəb dilindən tat dilinə birbaşa keçməsinə onlara nə Azərbaycan ədəbi dilində, nə də dialekt və şivələrində, demək olar ki, təsadüf olunmaması ilə bağlayır. Zənnimizcə, bu cür əsaslandırma özünü doğruldur. Lakin bu və ya digər ləhcədə müxtəlif alınmaların olması ərəb və tat dilləri arasındakı əlaqələrin müxtəlif ərazilərdə başqa-başqa şəkildə getməsinə iddia etməyə imkan verir. Birbaşa alınmaların daha əvvəlki dövrə təsadüf etməsi, onların fars dili vasitəsi ilə alınması ehtimalı, zənnimizcə daha düzgündür. Ərüsküş ləhcəsindəki alınma sözlərin bir qisminin fars, digər, demək olar ki, əsas qisminin Azərbaycan dili vasitəsi ilə keçməsinə düzgün sayırıq. Ərüsküş ləhcəsinə keçən alınma sözlərin, əsasən, Azərbaycan dili vasitəsi ilə keçməsi danılmazdır.

Ərüsküş ləhcəsində də yeni sözlər əsasən iki yolla leksik və morfoloji üsulla əmələ gəlir. Leksik üsulla söz yaradıcılığına misal olaraq bu ləhcədə sözlərin heç bir qrammatik forma qəbul etmədən bir-birinə yanaşması ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsidir. Yeni sözlərin əsas hissəsini isə alınmalar təşkil edir. Bu də ləhcənin son dövrlərdə daha çox alınmalarla zən-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ginləşdiyini göstərir.

Ərüsüküş ləhcəsində qoşa sözlər də qeydə alınmışdır. Məlumdur ki, söz yaradıcılığında qoşa sözlər də müəyyən yer tutur. Bunların bir qismi eyni sözün təkrarı yolu ilə düzəlir. Məsələn: *piltə-piltə – lopa-lopa; piltə-piltə kulak maristan – lopa-lopa qar yağır; nimə-nimə – yarı-yarı və s.* Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər ləhcənin müasir dövrünə aid sözlər deyil. Yəni, onlar elə ümumişlək sözlərdir ki, dilin tarixi inkişafının daha əvvəlki dövrlərin istifadə edilmişdir.

Ərüsüküş ləhcəsindəki bəzi qoşa sözlər müxtəlif sözlərin birləşməsi ilə düzəlir. Məsələn, kuk-piyər – ata-oğul; ksnə-təşnə – ac-cucuz; kərg-gijə – toyuq-cücə və s.

Ərəsküş ləhcəsində leksik yolla əmələ gələn sözlərin bir qisminə qrammatik vasitələrdən istifadə olunur. Qrammatik vasitə iki sözü bir-birinə bağlamaq vəzifəsini yerinə yetirir. Belə bir məqamda *-ə* şəkilçisi birinci komponentə artırılır. Başqa hallarda sözə *-i* şəkilçisi artırılır.

Ərüsüküş ləhcəsində və ümumiyyətlə tat dilinin ləhcələrinə söz yaradıcılığında T.Əhmədovun qeyd etdiyi üç model əsasında söz yaradıcılığı özünü göstərir. Onun qeyd etdiyi digər üç forma bu üç üsulu, demək olar ki, təkrar edir. Tədqiqatçının quruluşca mürəkkəb söz kimi formalaşmadan istifadə edərək, tərkib hissələrinin hansı nitq hissəsinə aid olmasına görə təsnifatı başqa meyara söykənir (24, 41).

Tat dilinin Ərəsküş-Dağ Quşçu ləhcəsində qeydə alınan spesifik leksika ləhcənin yalnız özünə aiddir. Lüğət üzrə apardığımız təhlil aşağıdakı sözləri əhatə edir: *ajarin – səliqəli; aj-qahan – geniş; alij – çalpaşiq; amuj – qarışiq; amuj səxtən – qarışdırmaq; ataşbəkun – ataşböcəyi, işıldaquş; basüm (ara söz) – görəsən (sual cümlələrində işlənir); bərq – 1) ildırım, şimşək; 2) pırılı; bizdələ – xırda, bapbalaca; bizənbu – keçi tükü; bö – əqrəb; çəğər – qovurma; cilla – qığılcım; çiğit kəkliyin bir növü; cum – zirinc; cüdənə tibb. – itdirsəyi; çangul –*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

çimdik; çalmaz – xalça; ceyiştə – çürümüş; cəğələ nu – qurudulmuş lavas; çaqqaləbədum – mifik heyvan (nağıllarda); çəxtə – sıçrama; çələmirkouk – kəklikotu; çəmbərə – təzək; füçə-müştən – sürüşmək; çəprast – badalaq; çərmə – ağ; çupul – əmzik, soska; çumustən – əmmək; çərminə – yumurta ağı; çümxürüzi – quşüzümü; dahar – qaya; daştar – kirkirə; daraq-bəsər//paplibəsər- şanapipik; dərinpiç (tibb.) – ishal; dəşirə birən – daxil olmaq; diyij – kəndli; dullab – hiylə; dundur – əsnəmə; duruçi – yalançı; duroustən hürmək; dümbəl – çiban; dürouç – biz; əqiz//ağız inəyin doğuşdan sonrakı ilk südü; əlaqkeş – kərki; ələqiti – yetişməmiş buğdadan çalınmış qovurğa; ələquqi – 1) bayram sovqatı; 2) ban (xoruz); ələquqi dərən – banlamaq; ələtdüz – dərzi; ələtburun paltarkəsdi; ələzinqo – çömbələmə; əmləq – ala; ənc – dişdək, dişləmə ənqıxar – arıyeyən; əsənoqu – təzədən, yenidən; finq – köpək dişi; fikardən – tökmək; füçəmgüçəm – sürüşmək; furdüski – əriş (xalça.); geyzun – şalvarda ayaqlıq; gərdənbənd – xamıt (yük, heyvan üçün); gənduno – pəl (*botanika bitki*); gəz – ölçü vahidi; giləndo – suvaq; gülbəzbaza – novruzgülü; gülbə – nehrə gozcüyü; gülvərd – qızılgül; gülvərddar – qızılgül kolu; güzdüg – qar yığını; hərza – açıq; həlo – palaz; həsü – ün və süddən bişirilmiş yemək; horə – yelləncək; ü'llü – qışqırıq, bağırtı, ulama; abiran – açılmaq; vaqazirən – bulaşmaq; varundə səxtən – dəyişdirmək; vəc-cəsin – dilənçi; vənqəvunq – səs-küy; vərdi – bildirçin; vərəlüğ – quzu damı; virizə – viruz – qaçhaqaç; zələ – öd kisəsi; zəmər – qırov; zərdəkəmə – eşşəkərisi; zülzül – zolaq-zolaq; safə – təsir; sarfi – bədlük (itə aid); sadır – çirk; zuma – alaçiy (yumurta); sərdoul – ah, sərdoul avardəm – ah çəkmək; sərəpəni – kəsmik, süzmə; sulup – taxıl, düyü qabı; vayvirə – ağı; vəçəbürcə – oğlaq; vəçəxuq – çəşəqa (donuz balası); zəru – yemişan; zıq – zığ, toyuq zığı; tumo – qrip, zökəm; tilat – bıçaq, kəsici alət; pisqaqal – qarapıspısa lalı – pısgiri; nükürdə – adaxlı, nişanlı; (Abşeron tatlarının dilində bu söz eyni fonetik tərkibdə, eyni anlamda qeydə alınmışdır), vəççiran –

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

büdrəmək; sarsari – ərik; səə'ləf *bot.* – soğanaq; səllimi – özbaşına, nəzarətsiz; səlt – tamam, tamamilə, büsbütün; sənqgiri – daşlıq; sə-rəqit – tavan; səyaq *qoş.* – kimi tək; silə – ağzınacan dolu; simlik – cəyirdək siyəlü – göyəm; supə – supa (ikiyaşar ulaq); supul – da-laq; sübərdan – belləmək; süglə – köv; sülüs – budanmış gövdə; sül-sül – çovdar; suncül – künçüt; süründən – öskürmək; şəkşəkin – bülbüldən iri boz rəngli qara quş; şələl *bot.* – qanqal; şihidi – gözəl-lik; şiloli – çalağan; şirəng – bardaq; şüng *bot.* – yemlik; şüngəh *bot.* – itburnu; təqrif zərən – sıрмаq (yorgan); ura – başaq (taxıl); ustan – boğaz (heyvan); xaçamazxirdsaz – qozsındıran; xaskər – kül; xaskə-rin – küllü; xəccəbənöşə – bənövşə; xəlil – söyüd ağacı xəmir-dun – xəmir maya; xərmoxar – durna; xiyəru – kürümə; xiz – çirk; jar – sı-ğırçın; kavar – külək; kələqəmbər – göbələk; kəlləmanqo – minin-git; kəşüqari – göy qurşağı; kətnə – əməkəməci (yabanı ot); kəzrab – yalançı, fırıldaqçı; kişgələ – balaca, kiçik; kolü – ağlağan (uşaq) havalı; köyrəsürvə *tibb.* – göy öskürək; köül – mağara, kaha; kunpu-sava – dal-dala, geriyyə; külgə // sayə – kölgə; kund – yaxın; kürm – qurd (soxulcan); qəhəb – aşırıq (sümük); qəmçil *bot.* – qatırquyruğu; qiblənəmə – kompas; qiçini – hörük, saç; qilin – asar (adətən asma); qilin aftan – açarlamaq, açar düşmək; qirablü – qaloş; qit-qit – çilin-gağac (oyun); qurəmit – zəmi arasında qalan əkilməmiş sah; qurta-mas *tibb.* – angina; quşavar – sırğa; lapçin – ayaqqabı, başmaq; las – çalınmış ot; luput – dodaq; lus – at milçəyi; marcul – kərtənkələ; mar-mujul – həşərat, qurd-quş; mölüh – çəyirtkə; mur – mığmığa, hünü; nixşal – göyşəmə nöraq – bəzək yaraşlıq; oley kərg – toyuqçı-çəyi; olə – çiçək; paristəg – qaranquş; pəmbəkar – pambıqçı; pista – qabıq; pılıpələg – kəpənək; puzuhuni – dodaqucu; püşgülbə'i – qığ; rasan – çatı (adətən keçi tükündən hazırlanmış ip, kəndir); rəxnə – çaxnaşma, qarışıqlıq; riybüzlə – çaytikanı; ruznə – tavanda qoyul-muş pəncərə, açıq yer (lah. ləhcəsində “ruzinə” kimi işlənir); ruzə-vərə – üzuyuxarı sadır – çirk; sarfə – öd və s.

Tat dilinin spesifik leksikası kimi ayırdığımız bu sözlərin hər biri iran dilləri materialları və Azərbaycan dili materialları

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

üzrə təhlil tələb edir. Belə olduqda həmin sözlərin mənşəyi ilə bağlı daha dəqiq fikirlər söyləmək mümkündür. Bu sözlərdən bəzilərini təhlil etməyə çalışaq.

Ələtdar sözü dərzi mənasında işlənir. Məlumdur ki, İran dillərində olət, ələt paltar mənasında olan sözdür. «Dar» sözdüzəldici vasitə kimi istifadə olunur və həm də müəyyən işlə məşğul olanı bildirir. Bu baxımdan ələtdar «paltar işi ilə məşğul olan mənasını verir. Bu isə dərzi mənasına uyğun gəlir. Bu söz düzəltmədir. Kök+şəkilçi modeli ilə əmələ gəlmişdir.

Ərüsüküş ləhcəsində gülvərd – qızılgül; gülvərddar – qızılgül kolu sözlərinin müqayisəsi zamanı «dar» komponentinin artırılması ilə ağac və ya kol mənasının alınmasını da müşahidə edirik.

Tat dilinin leksik sisteminin təsnifi məsələsi

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin qruplaşdırılması, bütün leksik-semantik qrupların təyini dilçiliyin mürəkkəb məsələlərindən biridir. Bu problem leksikologiya ilə bağlı tədqiqat işlərində, xüsusən, lüğət tərkibinin semantikaya görə təsnifində həmişə ön plana çıxır. Nəticədə çoxsaylı leksikoloji tədqiqatlarda müxtəlif təsnifatlar nəzərə çarpır. Müasir dilçilikdə dilin lüğət tərkibinin sözlər deyil, məfhumlar əsasında təsnifinə üstünlük verilir. R.Hallinq və V.Vartburqa görə, lüğət tərkibi üç: «kainat», «insan», «kainat və insan» bölgüləri əsasında təsnif oluna bilər (51, 314). Bu bölgünün əsasında duran ümumiləşdirici məfhumun hər biri yeni ümumiləşdirici məfhumla bölünür. Məsələn, kainat aşağıdakıları əhatə edir: göy və atmosfer, yer, bitkilər aləmi, canlılar aləmi. İnsan məfhumu üzrə insan canlı bir varlıq kimi, insanın daxili aləmi və ağılı, insan ictimai varlıq kimi, insan ictimai hadisə və proseslərin iştirakçısı kimi təsniflər aparmaq mümkündür.

Sözlərin məfhumlar əsasında qruplaşdırılması zamanı

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ümumidən xüsusiyyə doğru getdikcə budaqlanmalar artır. Məsələn, bitkiləri ağaclar, kollar, dənli bitkilər, tərəvəz, meyvə, yem bitkiləri, dərman bitkiləri və s. ayırmaq olur. Bütün bunlar leksik-semantik qruplara bölünmənin, təsnifin çətinliyini göstərir. Lakin mürəkkəbliki təsnifatın ixtiyarı şəkildə aparılmasına əsas vermir. Quşlar bir məfhumdursa, çöl quşları və ev quşları bu məfhum qrupuna daxil edilməlidir. Tat dilinin Quba ləhcəsinin lüğət tərkibinin təsnifatında ev və çöl quşlarının adları bir qrup, quşların bədən üzvlərinin adları başqa bir qrup kimi verilmişdir. Yaxud həmin təsnifatda ev heyvanları (X qrup), çöl heyvanları (XI qrup), başqa heyvanlar (XII qrup) şəkildə verilir. Zənnimizcə, təsnifatda heyvanlar qrupunu ayırmaq, onun tərkibində ev, çöl və başqa heyvanlar qruplarını ayırd etmək daha məqsədəuyğun olardı. Başqa bir irad çarxıq və onun hissələrini bildirən sözlərin ayrıca qrup kimi qeyd olunması ilə bağlıdır. Belə çıxır ki, bütün ayaq geyimlərinin (ayaqqabı, qaloş, çəkmə və s.) hər biri bir qrup təşkil etməlidir. Geyimlərin bir qrupda birləşdirilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. Qeyd edilən cəhət leksik-semantik qruplarının düzgün təyin edilmədiyini göstərir.

Dilin leksik sisteminin vahidlərini isə müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, S.Cəfərov Azərbaycan dilinin leksik sistemini forma və məzmun etibararı ilə söz qrupları, dilin mənşə etibararı ilə lüğət tərkibi, aktiv və passivliyə görə lüğət tərkibi, istifadə dairəsinə görə lüğət tərkibi, üslubi leksika kimi ayrı-ayrı bölmələrdə tədqiq etmişdir (20; 8, 63, 72, 83).

Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini işlədilmə dairəsinə görə üç qrupa bölür: 1) ümumişlək sözlər; 2) məhdud dairədə işlədilən sözlər; 3) xüsusi leksika. Müəllif ümumişlək sözləri nitq hissələrinin xüsusiyyətləri əsasında leksik-semantik qruplara ayırmışdır: 1) ad bildirənlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirənlər; 3) miqdar və qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirənlər; 4) bu və ya digər nitq hissəsinin yerində iş-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

lənənlər; 5) hal və hərəkət bildirənlər; 6) məkan və zaman bildirənlər (28, 168-170).

«Dilin leksik sistemində lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözlərin mövqeyi, mahiyyəti, mənşəyi, söz qrupları, sözün istifadə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri, leksik tərkibin həcmi və inkişaf prosesi və s. öz əksini tapır» (59, 24). Dilin lüğət tərkibinə dildən istifadə edənlərin nitq prosesində işlətdikləri sözlər daxildir. Bu sözlərin müəyyən meyarlar üzrə qruplaşdırılır. Lüğət tərkibinin belə bölgüsü leksik-semantik təsnifatdır.

Lüğət fondu müəyyən sayda sözlərdən təşkil olunur. Dil inkişaf etdikcə ondakı sözlərin miqdarı artır, lüğətə yeni sözlər daxil olur. Təzə sözlərin əmələ gəlməsi yeni anlayışlarla bağlıdır. Çağdaş dövrümüzdə yeni anlayışlar daha çox elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar meydana çıxır. Eyni zamanda, cəmiyyət həyatındakı dəyişmələr də dillərin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Bu prosesdə heç bir dil kənarında qala bilmir. Göstərilən cəhətdən Azərbaycan tatlarının dili də istisna təşkil etmir. Tat dilinin lüğət tərkibi də daim dəyişilir, zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşdikcə ondakı sözlərin qruplara bölgüsünə ehtiyac artır.

«Yer üzündə mövcud olan dillərin leksik sisteminin ümumi mənzərəsini iki böyük tərkib hissəsinə ayırmaq olar: a) appelyativ leksika; b) onomastik leksika» (35, 392). Belə bölgü şübhəsiz ki, bütün dillərin, o cümlədən də, Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət tərkibinə də aiddir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onomastik vahidlər yalnız onomastik lüğətlərdə yer alır. Bu sözlər dilin adi lüğətlərinə daxil edilmir. Appelyativ leksika isə müxtəlif qruplarda birləşdirilə bilər. Burada ilkin tədqiqat üçün iki qrupu fərqləndirmək özünü doğruldur: ümumişlək leksika, terminoloji leksika.

Ümumişlək leksik fonda daxil olan sözlər dilin bütün funksional sahələrində işlənən sözləri əhatə edir. Terminoloji leksika isə ayrı-ayrı sahələrin terminlərini özündə birləşdirir.

Azərbaycan tatlarının elmi dili Azərbaycan dilidir. Ona görə də bu dildə əksini tapan terminlər Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınır. Azərbaycan dilinin terminologiyası həm ümumi planda, həm də ayrı-ayrı sahə terminologiyaları üzrə tədqiq edilmişdir. Azərbaycan tatlarının dilində işlənən terminləri elm sahələri üzrə qruplaşdırılması və ya sahələr üzrə öyrənilməsi terminoloji tədqiqat baxımından az əhəmiyyətliyə malikdir. Lakin məsələnin başqa bir cəhəti diqqəti cəlb edir, xüsusi elmi-nəzəri maraq doğurur. Azərbaycan tatlarının dilindəki terminlərin sahə mənsubluğu, onların dilə keçmə səbəblərini aydınlaşdırmaq elmi üslubu formalaşmamış dillərdə terminlərin işlənməsinə işıq sala bilər. Bu leksikanı müəyyən elm sahələri üzrə qruplaşdırmaq mümkündürmü, yaxud tat dilində işlənən terminlər müştərək terminlərdir? Terminlər ümumi dünyagörüşlə bağlıdır, yaxud spesifik sahəyə mənsubluqla seçilir. Aydın ki, terminlərin müəyyən qismi ümumişlək sözlərə çevrilir. Termin dildə işləklilik qazanır, ümumişlək leksik laya keçir. Çox zaman termin alındığı dildə, mənəbə dildə ümumişləklilik qazanır və başqa dilə keçir. Tat dilinə bu şəkildə keçən terminlər ümumişlək leksik vahid funksiyasını da yerinə yetirir.

Dil mürəkkəb sistemdir. Onun şöbə və bölmələri də sistem yaradır, sistem münasibətlərə malik olur. Dilin leksikasında sistemlilik «semantik sahələr»lə əlaqəlidir. «Leksikanın sistemliliyi bir sıra ekstralinqvistik və linqvistik amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar olmasıdır. İkinci amil insan təfəkkürünün sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətin əsasını qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq, məchulu məlumata görə tanımaq üsulu təşkil edir» (19, 3).

Dilin bütün səviyyələrində alınma ünsür və vahidlərə rast gəlinir. Bir dilin başqa bir dildən müəyyən ünsürləri, vahidləri, konstruksiyaları almasının müxtəlif səbəbləri vardır. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, alınmalar özünü daha çox dilin leksikasını əhatə

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

edir. Ümumiyyətlə, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürü-
lüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Sözün alınması-
nın başlıca səbəbi həmin sözün adlandığı əşyanın, predmetin, prose-
sin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə edən müvafiq sözün yoxlu-
ğudur. Hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Bununla belə, müəyyən
dildəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə qanunauyğunluqla
üzləşirik. Alınma sözlər hansı dildən alınmasına görə kəmiyyət xa-
rakteristikalarına malik olur. Azərbaycan dilində, ərəb-fars və rus
dillərindən alınmalar çoxdur. Avropa dillərinə aid alınma sözlər
Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə gəlmişdir. Dillərin bir-birini
zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, bir
dilə başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacın-
dan doğur. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün
dilə özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur,
digər dilin leksik sistemindən söz və ifadələr alınır.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, hər bir dildə alınma sözlərin
həm miqdarı artmış, həm də mənşəyə görə alınma arealı genişlən-
mişdir. Hazırda bir dildən digərinə daha çox sahə anlayışlarının ad-
ları, terminlər keçir. Azərbaycan-tat dil əlaqələrinin indiki mərhələ-
sində tat dilinin xüsusi leksikası sistemi genişlənir, zənginləşir. Xüsusi
leksik qatda terminlərin sayı sürətlə artır.

Tat dilinin lüğət tərkibinin müxtəlif leksik-semantik söz
qrupları vardır. «Semantik söz qrupları fikrin söz çeşidini artı-
ran əlvan rəng çalarları yaradan vahidlərdir. Məna yükünü də-
rinləşdirən, söz təkrarından yayındıran sinonimlər, ziddiyyətli
dünyanın söz cildi olan antonimlər, bir kökdən, bir qəbildən şa-
xələnen bir neçə məna əks etdirən omonimlər bütün dövrlərdə
ədəbi dilin bədiilik-emosionallıq yaradan üslubi vahidləri ol-
muşdur» (45, 203).

Sözün ilkin mənası onun əşyavi mənasıdır. “Əşyavi mə-
na” termini «real məna», «maddi məna», «leksik məna», «əsas
məna», “lüğəvi məna” anlayışları ilə səsleşir. «Əşyavi məna»
nominasiya ilə bağlıdır. Adlarda bu məna aşkar hiss olunur.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Məsələn, isimlər konkret olaraq əşyanın adını bildirir.

Nominativ mənə birbaşa predmetə, hadisəyə, hərəkətə istiqamətlənir. Bu mənadan başqa, sözün okkazional, kombinativ, ekstensional, intensional, uzual və s. mənaları ola bilər. Belə mənaların əksəriyyəti nitq prosesində sözdən istifadə zamanı meydana çıxır. Nominativ mənalarına görə də sözlər müəyyən bir sistem daxilində qruplaşa bilər. Bu halda onların hansı sahə, hansı tematika ilə bağlılığı əsas götürülür. Dilçilikdə bu məsələ uzun müddət sözlərin tematik bölgüsü kimi ifadəsini tapmışdır. Tematik bölgü anlayışına münasibətdə fərqli cəhətlər müxtəlif müəlliflərin bölgü zamanı seçdikləri və ya təyin etdikləri qrupların adlarında və bu qruplara daxil edilən sözlərdə özünü göstərmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar dildə sözləri müəyyən meyarlar üzrə kateqoriyalara bölmüşlər. Məsələn, N.A.Slüsareva keyfiyyət, xassə, əlamət və bəzi münasibətləri keyfiyyət kateqoriyasına aid edir. Onun fikrincə keyfiyyət kateqoriyasının bütün dillərdə külli miqdarda ifadə vasitələri var ki, onlar dilin koqnitiv funksiyalarının komponentlərini aydınlaşdırmağa xidmət göstərir (77, 176).

V.Z.Panfilov belə hesab edir ki, bütün inikas kateqoriyaları qarşılıqlı əlaqədə olub, əşya-xassə-münasibət, keyfiyyət-kəmiyyət-ölçü, məkan-zaman və s. yuvalarda qruplaşır (66, 131). Əslində söz kateqoriyalarını leksik-semantik planda fərqləndirmək üçün sözün ümumi mənasına əsaslanmaq lazım gəlir.

Dil vahidlərinin ümumi semantik əlamətə görə qruplaşdırılan toplusu semantik sahə yaradır. Semantik sahəyə daxil olan sözlər müəyyən ümumi mənə tərkib hissəsinə malik olur. Semantik sahənin əsas xassələri aşağıdakılardan ibarətdir: 1) semantik sahə dilin daşıyıcısı üçün intuitiv olaraq başa düşülən olur və onun üçün psixoloji reallıqdır; 2) semantik sahə muxtar dil hadisəsidir (avtonomdur) və dilin alt sistemi kimi fərqlən-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

dirilir; 3) semantik sahənin vahidləri bir-biri ilə sistemli semantik münasibətlərə malikdir; 4) dilin hər bir semantik sahəsi, digər semantik sahələrlə əlaqəli olub, onlarla bir yerdə dil sistemini yaradır.

Məsələn, ev və onun hissələri ilə məişət əşyaları arasında, kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar sözlərlə heyvan və bitkilərə aid söz qrupları arasında əlaqələr var.

Semantik sahə nəzəriyyəsinin əsasında dildə müəyyən semantik qrupların mövcudluğu, dil vahidlərinin bir və ya bir neçə belə qrupa daxil olması təsəvvürü durur. Xüsusi halda dilin lüğət tərkibi (leksika) müxtəlif münasibətlər əsasında birləşən (sinonim, antonim və s.) söz qrupları kimi təsəvvür oluna bilər.

Ayrıca semantik sahənin ünsürləri müntəzəm və sistemli münasibətlərə malikdir. Ona görə də bütün sahələr qarşılıqlı şəkildə bir-birinə qarşı qoyula bilər. Semantik sahəyə daxil olan hər bir sözün mənası tam şəkildə o zaman aydınlaşır. Həmin sahəyə daxil olan başqa sözlərin mənaları məlum olduqda semantik sahələr bir-biri ilə kəşifə, yaxud bir sahə digərinə daxil ola bilər. Bütün bunlar göstərir ki, dildəki leksik-semantik qrupların təyin olunması üçün müəyyən meyarlardan istifadə edilməlidir və fikrimizcə, belə leksik-semantik söz qrupları və ya tematik söz qrupları bütün dillər üçün ümumi plana malik olacaqdır. Yuxarıda münasibət bildirdiyimiz təsnifat prinsiplərində ümumi cəhət vardır.

«Sözlər və onların mənaları bir-birindən ayrılıqda yaşamır, onlar, bizim istədiyimizdən asılı olmayaraq, müxtəlif qruplar təşkil edir, bu qruplaşma isə sözlərin ilkin mənalalarının bənzərliyinə və ya bir-birinə əks olmasına (ziddiyyətliyinə) əsaslanır» (70, 82). Sözlərin leksik və məfhumu sahələri fərqləndirilir. Leksik sahə hər söz və «söz ailəsi» ilə düzəlir. Məfhumu sahə isə bir mərkəzi element ətrafında formalaşır. Tematik bölgələrdə əsas semantik sahələr kimi insan, yer, kainat, at-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

mosfer daha çox nəzərə alınır. Bitkilər, canlılar, insanla bağlı olan tematik qrupların özlərinin də leksik-semantik yarımqruplara bölünməsi müşahidə olunur. Məsələn, canlılar aləmi semantik sahəsini quşlar, heyvanlar, həşarət və böcəklər yarımqruplarına bölmək olar. Ümumiyyətlə, tematik bölgülərin müxtəlif variantlarına rast gəlmək olur. Məsələn, İ.Tahirov dialekt leksikasındakı alınma sözləri aşağıdakı tematik qruplara bölmüşdür: 1) bədən üzvlərinin adları; 2) zaman məfhumu bildirən sözlər; 3) təbiət hadisələrini bildirən sözlər; 4) heyvan adları; 5) cücü və həşarət adları; 6) ağac adları; 7) bostançılıqla bağlı sözlər; 8) quş adları; 9) balıqçılıqla bağlı sözlər; 10) gəmiçiliklə bağlı sözlər; 11) geyim adları; 12) zinət əşyalarının adları; 13) meyvə adları; 14) bitki adları; 15) yemək, içki, ağartı və s. ilə bağlı sözlər; 16) xəstəlik adları; 17) kənd təsərrüfatında istifadə olunan alətlər və onların hissələrinin adları; 18) ev, digər tikililər və onların hissələrinin adlarını bildirən sözlər; 19) məişətdə işlədilən əşyaların adları; 20) toy adətləri ilə bağlı sözlər; 21) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 22) toponimlər (50, 83-84). Göründüyü kimi, bu qruplar sözlərin bölünə biləcəyi tematik qrupların hamısını əhatə edə bilməz. Deyək ki, toponimlər ayrıca bir qrup kimi verilsə, onda hidronimlər, antroponimlər və s. də müəyyən qrupda birləşdirilməlidir. Əlbəttə, İ.Tahirovun tədqiqatında bölgülər dialektlərdən toplanmış alınma sözlər əsasında aparılmışdır. Ola bilsin ki, qeyd edilən tematik bölgülər toplanmış materialın miqdarı ilə bağlıdır.

Q.Cəfərov Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi ilə bağlı tədqiqatında üç əsas semantik sistemi nəzərdən keçirmişdir: 1) şəxs, fərd və rəng bildirən sözlərin semantik sistemi; 2) cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət adlarının semantik sistemi; 3) prosesualıq bildirən sözlərin semantik sistemi. Müəllif birinci sistemdə şəxs əvəzliliklərinin, qohumluq terminlərinin, yaş-cins bildirən sözlərin, rəng bildirən sözlər, ikinci sistemdə bədən üzvlərinin, mə-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

kan adlarının, zaman adlarının, sayların semantik sistemlərini təhlil və tədqiq süzgülündən keçirmişdir ki, bunların hər biri müstəqil mikrosistemlərdir (19, 73).

Semantik sahələr dilçiliyin həm bu və ya digər dərəcədə öyrənilmiş, həm də kifayət qədər tədqiq edilməmiş sahələrindəndir. Z.Verdiyevanın qeyd etdiyi kimi, ən çox insanla əlaqədar olan leksik tərkib öyrənilmişdir. Bu mövzuya aid 40 bölmədən 24-ü öyrənilmişdir (51, 321-323).

Nəzərə almaq lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinə daxil olan vahidlər qeydə alındığı kimi, nizama da salınır. Hər bir dilin orfoqrafiya, izahlı və digər lüğətləri leksik sistemin elementlərinin toplanması ilə yanaşı, nizama salınmasına da xidmət göstərir. Yazısız dillər və lüğəti olmayan dillərdə sözlərin toplanılıb qruplaşdırılması xüsusi mərhələ təşkil edir. Bu mərhələdən sonra toplanmış sözlərin tematik bölgüsü aparılır. Bölgü toplanmış materiallar əsasında aparıldığından bir sıra tematik qruplar diqqətdən kənar qala bilər.

Azərbaycan tatlarının dilindəki sözləri müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə qruplaşdırmaq vacibdir. Məsələn, bədən üzvlərinin adları, təbiət hadisələri, coğrafi obyektləri bildirən sözlər, qohumluq terminləri, məişət sözləri, ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə sözlər və s. Bizim verəcəyimiz tematik bölgü və ya sözlərin leksik-semantik söz qrupları onlara daxil olan sözlərin həm sayı, həm də cəlb edilən yeni qruplarla əvvəlkiyədən fərqlənir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, bu bölgüdə ayrıca sənət sahələri və terminoloji qruplarda birləşdirilən sözlərin bir qisminə aid tematik bölgü həmin sözlərin ayrıca təhlil obyekti olmasını istisna etməmişdir. Tat dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin aşağıdakı leksik-semantik söz qrupları var:

1. Ev əşyaları və qab-qacaq adları: *bilmə* «boşqab», *bəsti* «güyüm», *satıl* «mis su qabı», *qaqala* «saxsı banka» *ləif* «yorgan», *nolin* «döşək», *abgərdun* «abgərdən», *nəəlbəki* «nəlbəki», *məştəfə* «aftafa», *aşpələ* «aşsüzən», *ərsin* «ərsin» (xəmiri

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

kəsmək üçün alət), *istikon* «stəkan», *qəməti* «ət baltası», müq. et: azərb. dial. *qəmalti* «iri bıçaq», *korda* «bıçaq», müq. et: azərb. dial. *gorda* «ikiəğzlı iri bısaq» (4, 202), *qeyçi* «qayçı», *qaşuğ* «qaşığı», *qajqun* «qazan», *bolış* «balış, yastıq», *xolinçə* «xalça», *miz* «stol», *ustul* «stul», *qəndob* «qənddan», *qafədon* «çaynik», *dəmkeş* «dəmkeş», *bisg* «kabab şiši», *kirsin* «kətil» və s.

2. Yemək və xörək adları: *nun* «çörək», *nimik* «duz» öü «su», *şir* «süd», *şirəvo* «südlü sıyıq», *vürü* «umac», *qurqut* «qovrulmuş yarma», *tüvəlos* «quymaq», *siyəhəlvə* «qara halva» (səmənidən hazırlanır), *tarahəlvə* «un halvası», *duğ* «ayran», *duvavo* «dovğa», *həsi* «əriştə», *kolanun* «göyərtidən hazırlanmış çörək», *darungərgi* «zoğal qurusundan hazırlanmış qiymə», *ruğanunun* «fəsəli», *xoyəkərg* «yumurta», *xoyəginə* «şirin qayğanaq», *sərapö* «xaş» (baş-ayaq), *aşfutolı* «əvəlik aşı», *qilinpiyoz* «kartof-soğan çığırtması», *nuntari* «kartof şiləsi», *həlisə* «ətli hədik», *mixləmə* «qayğanaq» və s.

3. Paltar, parça və ayaqqabı adları: *şe* «köynək», *ru şey* «üst köynəyi», *zir şey* «alt köynəyi», *zir şalvar* «alt şalvarı», *ostin* «köynəyin qolu», *püstin* «şuba», *kisə* «cib», *çarşö* «çarşab», *çaxşür* «corab», *olat* «paltar», *ləçəy* «ləçək», *şalvor* «şalvar», *çit* «çit», *külmaxmar* «gülməxmər», *qeyiş* «qayış, toqqa», *paltok* «palto», *yəylığ* «yaylıq», *dəsmol* «dəsmal», *sədəf* «düy-mə», *ipəy* «ipək» və s.

4. Sənət və peşə adları: *qələyçi* «qalayçı», *qərəvülçi* «qarovulçu», «gözətçi», *önçi* «ovçu», *meşəbəyi* «meşəbəyi» və s. Məlumdur ki, peşə-sənət leksikası maddi istehsalın səviyyəsinə uyğun olaraq daim yeni sözlər hesabına zənginləşir, digər tərəfdən bir mənada işlənən sözlər başqa yeni mənalar kəsb edir. Hazırda bu leksik qat dilçilikdə müxtəlif adlarla verilir: peşə-sənət leksikası, sənət terminologiyası, xalq terminoloji leksikası, peşə-sənət sözləri, professionalizmlər, etnoqrafizmlər, etnoqrafıya leksikası və s. Azərbaycan dilçiliyində də bu qəbildən olan sözlər ya «peşə-sənət sözlə-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ri», ya da «peşə-sənət leksikası» adı altında izah edilir. A.A.Yuldaşev peşə-sənət leksikası haqqında yazır: «Xalq terminoloji leksikası hələ ki, olduğu kimi ümumi lüğətlərə daxil edilir. Bu, tamamilə təbiidir. Əvvəla, bu sözlər verilmiş dildə ifadə vasitələri çox olmayan realiyalardır, ikincisi, onlar xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə əks etdirir, üçüncüsü, bu sözlərin arasında çox nadir, əvəllər qeydə alınmamış, tarixi dəyəərə malik sözlər olur, dördüncüsü və ən başlıcası, bütün türk dillərində peşə-sənət leksikası həm səciyyəsinə, həm tərkibinə, həm də ədəbi dil normalarına mənsubluq baxımından az öyrənilmişdir» (83, 87-88).

Xalçaçılıq Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin ən əsas sahələrindən biri olmuşdur. Hələ orta əsrlərdə xalçaçılıq sənətlər içərisində xüsusi yer tutmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda qoyunçuluq və boyaq maddələri hazırlanması inkişaf etdiyindən, xalçaçılıq üçün şərait yaranmışdır. Tat dilində xalçaçılıqla bağlı sözlər, demək olar ki, ayrıca qrup təşkil edir.

Ümumiyyətlə, peşə-sənət leksikasını təşkil edən sözlərin leksik-semantik və tematik qruplara bölünməsi xüsusi leksikanın tədqiq prosesinin ənənəvi məsələlərindən biridir. Tematik qruplara ayırma professionizmlərin əmələgəlmə, dildə işlənmə xüsusiyyətlərinin, onların leksik sistemin hansı layında yer almasının, habelə terminləşməsi və determinləşməsinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Peşə-sənət leksikası xalqın məişətində bilavasitə yer almış əşyaların, iş və proseslərin, fəaliyyətin, adamların gündəlik həyatlarında üzləşdikləri, istifadə etdikləri məmulatların adlarını əhatə etdiyindən ümumişlək sözlərlə ortaq, eyni vahidlərin çoxluğu ilə seçilir. Bu baxımdan peşə-sənət leksikasına aid olan sözlərin terminlərlə eyniləşdirilməsi bir çox hallarda mübahisə obyektinə çevrilmişdir. Ona görə də peşə-sənət leksikasının adlandırılmasında da fikir müxtəlifliyi nəzərə çarpır. Müxtəlif peşə-sənət sahələrinə aid sözlərin sistem şəkildə tədqiqi çox vaxt müvafiq sənət sahəsinin leksikası adı altında aparılmışdır. Bir sıra tədqiqat işlərində peşə-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

sənət leksikasına və ona yaxın olan leksik vahidlərə termin kimi də baxılmışdır (79). Təbii ki, biz bütün sənət növləri üzrə leksikani nəzərdən keçirməyəcəyik. Burada bəzi sənət sahələrinin leksikasını araşdırmağa çalışacağıq. Peşə-sənət sözləri həm də terminlərdir. Onları müəyyən dil materialı üzrə araşdırdıqda müxtəlif sözlərdən istifadə olunur. M.Ə.Abdullayeva bu məsələ ilə bağlı yazır: «İstehsalat və sənətlə bağlı terminologiyani nəzərdən keçirməzdən əvvəl onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə tez-tez «termin» sözündən istifadə olunacaq. Amma biz «xalçaçılıq terminləri» dedikdə, «termin sözünü prinsipial surətdə əsl ciddi termin mənasında yox, fikrimizi ifadə etmək üçün söz, leksik vahid mənasında ekvivalent bir anlayış kimi işlədəcəyik» (1).

5. Köhnə həyat tərzi ilə bağlı leksika: *xərroc* (vergi, hər-rac), *qazamot* «qazamat», *tocir* «tacir», *əmlək* «əmlək», *karvonsura* «karvansara», *vəzir* «vəzir», *vəkil* «vəkil», *tobi* «tabe», *podşoh* «padşah», *şohzoda* «şahzadə», *nükər* «nökər» və s.

6. Yeni məişət, siyasət və mədəniyyətlə bağlı sözlər: *iqtidar* «iqtidar», *müxəlifət* «müxəlifət», *partiya* «partiya», *icrahokimiyəti* «icra hakimiyyəti», *nozir* «nazir», *direktur* «direktor», *aşkəri* «aşkarlıq», *nəçənniy* «rəis», *telfun* «telefon», *qəmpüter* «kompyuter», *axt* «akt», *təşkilat* «təşkilat», *istiqlaliyyət* «istiqlaliyyət», *müsovot* «müsavat» və s.

7. Coğrafi obyekt və ətraf mühitlə bağlı sözlər: *küh* «dağ», *dih* «kənd», *rükərə* «çay», *küləxır* «bulud», *zəvərə* «yuxarı» (məhəllə), *dəryo* «dəniz», *vərəzə* «yoxuş», *yeyloğ* «yaylaq», *qışloğ* «qışlaq» və s.

8. Bəzək və zinət əşyalarının adları: *qilində* «boyunbağı», *əngişdərin* «üzük», *quşvərə/sırqa* «sırğa», *sep* «həmayil», *səhət* «saat», *bozibənd* «qolbaq», *püşötuği* «qızıl başlıq», *silsilə* «enli boyunbağı» və s.

9. Mərasimlərlə bağlı söz və terminlər: a) toy mərasimi ilə bağlı sözlər: *ərsi* «toy», *ərsivər* «toy sahibi», *ərüs* «gəlin», *varaşist* «toy xərçi», *ərsixuna* «toyxana», *hinə* «xına», *hinərə-*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

bun «xınayaxdı», *çalqu* «çalğı», *xune kilə* «qız evi», *xunegedə* «oğlan evi», *vozi* «raqs», *sazəndə* «çalğıçı»; b) yas mərasimi ilə bağlı sözlər: *mirdə* «ölü», *daxorustan* «basdırmaq», «dəfn etmək», *saruza* «üçgünlük», *haftruza* «yeddigünlük», *çilruza* «qırx», *siyəid* «qara bayram», *əhson* «ehsan»; v) novruz, ramazan, qurban və s. bayramları ilə bağlı sözlər: *şəmələ* «şam», *kürmüri* «novruz bayramında yandırılan kol növü», «gəvən», *aşşirəvo* «südlü aş», *şürqaqol* «şorqoğal», *ruza* «orucluq», *ruzamoh* «orucluq ayı», *ruzavogərdan* «oruc açmaq», *həlvovüri* «umac halvası», *siyəhəlvo* «qara halva» (səmənidən hazırlanır), *id* «Novruz (bayramı)», *id Qurbun* «Qurban bayramı», *zəhvürun* «zəfəran», *zərdəkülə* «sarıkök», *dorçın* «darçın», *hinə* «həna», *firni* «düyü unundan bişirilmiş südlü aş», (Orucluq bayramında bişirilir), *qurbuni* «qurbanlıq (heyvan)» və s.

10. İnsanın bədən üzvləri ilə əlaqədar söz və terminlər: *sər* «baş», *mü* «saç», *çim* «göz», *micə//mijə* «kirpik», *günə* «yanaq» *lə* «dodaq», *dandun* «diş», *birc//bürc* «qaş», *zuhun* «dil», *düş* «çiyin», *bozi* «qol», *dəst* «əl», *əngişt* «barmaq», *pö//pay* «ayaq» *şağam//işqəm* «qarın», *ruru* «bağırsaq», *dil//diül* «ürək», *nof* «göbək», *zuni* «diz», *güş//quş* «qulaq», *tuğ* «alın», *vini* «burun», *xun* «qan», *gərdən* «boyun», *siyəciğər* «qara ciyər», *buzi//qurt* «boğaz», *ərs* «göz yaşı», *şənə* «kürək» və s.

11. Xəstəlik və dərman adları: *sərədər* «başağrısı», *şağamaburi//işqəmaburi* «qarınağrısı», *var//vor* «yel xəstəliyi», *hinoğ* «inaq», *çilk//çülk* «irin, çirk», *qısır* «sonsuz», «qısır», *ruğanmü* «vazelin», *sinəgiri* «astma», *çix* «öskürək», *qənçür* «sə-təlcəm» və s.

12. Təbiət hadisələri, astronomik və coğrafi terminlər: *xak//xok* «torpaq», *xori//xari* «yer», *afto* «günəş», *küləxır* «bulud», *mah//moh* «ay», *arkərə//rukərə* «çay», *vorxəzri* «şimal küləyi», *giləvor* «qərb küləyi», *varuş//voruş* «yağış», *vərf* «qar», *nuhur* «göl», *küh* «dağ», *dih* «kənd», *zəvərə* «yoxuş», *sərbənüşvə//sərzimi* «eniş», *pişin* «günorta», *ruz* «gün», *şö*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

«gecə», *şaqum*//*şəngüm* «axşam», *rah* «yol», *zumustun* «qış», *homin* «yay», *poriz* «payız», *vassol* «yaz», *dişənbi* «bazar ertəsi», *səşənbi* «çərşənbə axşamı», *çorşənbi* «çərşənbə», *şorinə* «cümə axşamı», *orinə* «cümə», *şənbi* «şənbə», *yekşənbi* «bazar günü», *səhət* «saat», *daqqa* «dəqiqə», *səboh* «səhər», *havo* «hava», *batdoğ* «bataqlıq», *vor* «yel», *zilincin* «zəlzələ», *birəq* «şimşək» və s.

13. Heyvan, quş və həşərat adlarını bildirən sözlər: *səg* «it», *pişig* «pişik», *yəvər* «düyə», *lari* «xoruz», *gomiş* «camış», *quç* «qoç», *həştərxon* «dan. həştərxan, hind toyuğu, hinduşka», *vələnd* «hörümçək», *xug* «donuz», *girg* «qurd», «canavar», *xər* «eşşək», *xərgüş* «dövşən», *mar*//*mor* «ilan», *girgirə* «çöl göyərçini», *xırs* «ayı», *pişgiri* «cırcırama», *pişpilək* «kəpənək», *cüci* «kirpi», *işic* «bit», *çir* «qurd», *mərəgö* «inək», *cisband*//*qusbənd* «qoyun», *mücinə* «qarışqa», *boğ* «qurbağa», *porsuğ* «porsuq», *əqrəb*, *pələng*, *siçoili* «siçovul», *şir* «şir, aslan», *ceyran*, *maral*, *əs* «at», *biz* «keçi», *qəcalə* «sağsağan», *pərəndə* «qaranquş», *gərg* «toyuq» və s.

14. Bitki, meyvə-tərəvəz və onlarla bağlı söz və terminlər: *buroni* «lobya», *güvo* «ot», *dor* «ağac», *vəlg* «yarpaq», *əli* «alça», *zərdəli* «ərik», *təli* «tikan», *çılxis* «qızılgül», *çılxisdor* «qızılgül kolu», *bağala* «böyürtkən», *müri* «moruq», *futoli* «əvəlik», *təşənəyoği* «həvəcüvə», *siyətum* «qara tum», «çörək-otu», *təhləsir* «sarımsaq», *qilin* «kartof», *piyoz* «soğan», *əssəli* «qara yonca», *tara* «tərə», *qamiş* «qamış», *gezina* «gicirtkan», *ziris* «zirinc», *təliqətqəli* «çaytikanı», *bağalaxırsi* «qırmızı moruq», «ayı moruğu», *bihdor* «heyva ağacı», *si* «alma», *məşməşür* «şaftalı», *qaqalaxırdi* «dəvədabanı», *ənginə* «qax, meyvə qurusu», *lavaşinə* «lavaşa» (qurudulmuş alça, zoğal turşusu), *isbimicə* «çobanyastığı», *bənövşepəşmunaqafar* «bənövşə gülü», *çimnüri* «alma növü», *çimxil* «itburnu *kürmüri* «ardic», «gəvən», *kürinə* «yarpız», *xoçəməz* «qoz», *əmrü* «armud», *kəndim* «arpa», *pənbə* «pambıq», *peyğəmbəri* «qarğıda-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

lı», *bəli* «gilas», *dəmbül* «gavalı», *xəmzə* «yemiş», *zumustuni* «qarpız», *zərdə* «kök», *ənər* «nar», *vic* «tut çırpmaq üçün çadır» və s.

15. Ev və onun hissələri ilə bağlı sözlər: *xuna* «ev», *bun* «dam», *dər* «qapı», *düşdər* «qapıarxası», *ciməxotun* «yorğan-döşək saxlanılan yer», *övərə* «evdə çimmək üçün yer», *ruzinə* «baca», *qədəmə* «pilləkən» və s.

16. Keyfiyyət bildirən sözlər: *xub* «yaxşı», *xərob* «pis», *gərm* «isti», *xinik* «soyuq», *şor* «şad, şən», *torik* «qaranlıq», *rışın* «ışıqlı», *şür* «duzlu, şor», *siyəh* «qara», *gərmə* «balaca, xırda», *isbih* «ağ», *zərd* «sarı», *çör* «göy», *çör-bənövş* «bənövşəyi», *mixəyin* «mixəyi», «qəhvəyi», *havorangi* «mavi», «havarəngi», *duroz* «uzun», *qutəh* «qısa», *pur* «dolu», *tihi* «boş», *gird* «girdə, yumru», *nərm* «yumşaq», *saxt* «bərk» və s.

17. Mücərrəd anlayışları bildirən sözlər: *sənət* «sənət», *suvol* «sual», *salqa* «səliqə», *xeir* «xeyir», *hodisə* «hadisə», *müqavilə* «müqavilə», *səlomət* «salamat», *məqsəd* «məqsəd», *surat* «surət», *zolum* «zalım», *taxsır* «təqsir», *hirs* «əsəb», «hirs», *döylət* «dövlət», *istifoda* «istifadə», *ihtibor* «etibar» *ihtiraz* «etiraz», *təsərrüfat* «təsərrüfat», *təhsil* «təhsil», *tərbiyə* «tərbiyə», *əziyyət* «əziyyət», *zəhmət* «zəhmət», *ilm* «elm» və s.

Tat dilində terminlər

Dilin istifadə dairəsindən asılı olaraq, onda işlədilən terminlər sistemi dəyişir. Ayrı-ayrı dillərdə işlənən terminlərin sayı və işlənmə xüsusiyyətləri fərqli olur. Bəzi dillərdə terminlər çoxdur, bəzi dillərdə isə terminoloji mahiyyət daşıyan sözlər azdır. Dilin terminoloji sistemi bu dildə elmin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Əgər dildə elmi üslub yoxdursa, onda həmin dildə terminlərdən istifadə olunması başqa amillərdən asılıdır. Məlumdur ki, tat dili məişət səviyyəsində istifadə olunur. Bu dildə elmi kitablar yoxdur. Tat dilində xüsusi terminoloji sistemə

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ehtiyac olmamışdır. Bununla belə, tat dilində də terminlərdən istifadə olunur. Məişət səviyyəsində istifadə olunan dillərdə terminlərin işlənməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Birincisi, bu dilin daşıyıcıları müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olduqlarından sənət-peşə leksikası müəyyən sistem təşkil edir. İkincisi, iqtisadi şərait və bir sıra iqtisadi sahələrin inkişafı (məsələn, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq və s.) həmin sahələrə aid terminlərdən istifadə zərurəti yaradır. Üçüncüsü, etnik birliyin üzvləri arasındakı əlaqələrlə bağlı terminlər, eləcə də onların məişətdə istifadə etdikləri vasitələr spesifik sahəyə aid olduğundan, bu sahələrə aid terminlər dildə işlənir (məsələn, qohumluq terminləri, bitkiçiliyə aid terminlər, coğrafi terminlər, dini, hərbi terminlər və s.). Qeyd olunan cəhətlərin hamısı tat dilinin leksikasında özünü göstərir. Tat dilinin lüğət tərkibində bu qəbildən olan terminlərin işləkliyi olduqca yüksəkdir. Ona görə də tat dilinin leksikasına aid tədqiqat işində terminlərin ayrıca araşdırılması lazım gəlir. Konkret bir dilin leksikasını öyrənmək prosesində ən etibarlı metod həmin leksikanı, o cümlədən, terminoloji leksikanı tematik qruplar üzrə tədqiq etməyin vacibliyi elmi ədəbiyyatda göstərilir (21, 80; 28, 186). Tat dilində işlənən terminlərin tematik qruplar üzrə tədqiqi məqsədəuyğundur. Tat dilinin lüğət tərkibinə daxil olan terminləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) müxtəlif sənət sahələrinə aid terminlər; 2) qohumluq terminlər; 3) dini terminlər; 4) tibb terminləri; 5) iqtisadiyyatla bağlı terminlər; 6) bitkiçiliyə aid terminlər; 7) heyvandarlığa aid terminlər; 8) coğrafi terminlər; 9) astronomiyaya aid terminlər; 10) etnoqrafiyaya aid terminlər; 11) elmi-texniki tərəqqi, mədəniyyətin inkişafı ilə birlikdə dilin lüğət fondunun ümumişlək leksik layına keçmiş müxtəlif sahə terminləri. Bu qruplardan bəzilərini yarımqruplara ayırmaq mümkündür.

Tat dilində peşə-sənət sözləri işləkdir. Bu, ondan irəli gəlir ki, tatlar müəyyən sənət sahələri ilə məşğul olmuşlar.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

H.Həsənov peşə-sənət leksikasını belə təyin edir: «Peşəsi, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhum, əmək aləti və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar». O, peşə-sənət leksikasına aid olan sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır (çörəkçilik, meyvəçilik, üzümçülük, tərəvəzçilik, quşçuluq, balıqçılıq, atçılıq, əkinçilik) və bu leksikanın terminlərdən fərqi açmağa çalışır. Müəllif belə hesab edir ki, peşə-sənət leksikası öz tərkibinə görə, əsasən, köhnə peşə və xüsusi məşğuliyyətlə əlaqədar olan arxaik sözlərdir (məsələn, dənizçilikdə, dülqərlikdə və s.). «Peşə-sənət leksikası öz məzmununa və işlənmə dairəsinə görə məhduddur. Onun işlənmə dairəsi yeni istehsal proseslərinin yaranması, elm və texnikanın yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi ilə əlaqədar olaraq daralır» (28, 186-187).

Aydındır ki, sənət ayrılıqda götürülmüş bir xalqa məxsus deyil. Bütün xalqlar müəyyən sənət sahələri ilə məşğul olmuş və hazırda da məşğul olurlar. Ona görə də müxtəlif sənət və peşəyə aid sözlər bütün xalqların dilində işlənir. Bu baxımdan, Azərbaycan tatlarının dilində də sənət leksikası geniş yer tutur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tat dilinin ayrı-ayrı ləhcələrində müxtəlif sənət sahələrinə məxsus sözlərdən istifadə olunur. Bu, ondan irəli gəlir ki, sənət sahələrinin ərazi üzrə yayılmasıdakı fərqlər dilin leksik sistemində öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, Lahıç ləhcəsində misgərlik, zərgərlik, eləcə də dəmirçiliklə bağlı sözlər böyük toplu təşkil edirsə, Quba və Qonaqkənd ləhcələrində, Məlhəm, Xızı şivələrində toxuculuq, dabbaqlıq, Abşeron ləhcəsində zərgərlik sənətlərinə məxsus terminlər çoxdur. Əlbəttə, belə bir cəhət hər hansı ləhcədə başqa sənət sahələrinə aid terminlərin olmadığını göstərmir. Məsələn, toxuculuq terminləri Lahıç ləhcəsində də az deyil. Qeyd olunan cəhət odan irəli gəlir ki, müxtəlif ərazilərdə yaşayan

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

adamlar ayrı-ayrı sənət növləri ilə məşğul olmuşlar. Sadəcə bu sənət növlərindən biri və ya bir neçəsi müəyyən ərazidə daha geniş yayıldığından, həmin sahəyə aid terminlər bu ərazidə çoxluğu ilə seçilir. Tədqiqat işində tat dilinin ümumi terminoloji mənzərəsi öyrənildiyindən sənət-peşə leksikasını ayrı-ayrı ləhcələr üzrə bölməyə deyil, terminoloji vahidləri vahid bir sistemdə birləşdirməyə ehtiyac yaranır.

Tat dilinin peşə-sənət leksikasını, sahələrə aid terminlərini, aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq olar: 1) misgərlik; 2) dəmirçilik; 3) toxuculuq; 4) zərgərlik; 5) dabbaqlıq; 6) duluşçuluq. Tat dili ilə bağlı aparılmış təhlil və araşdırmalar, toplanmış materiallardan aydın olur ki, misgərlik və toxuculuğa aid terminlərin sayı daha çoxdur. Ona görə də bu iki yarımqrupa aid terminləri ayrıca, digər yarımqrupa aid terminləri isə bir yerdə araşdırmaq məqsədəuyğundur. Onu da qeyd edək ki, misgərlik və dəmirçilik bir-biindən istifadə olunan materialın növünə görə fərqlənən sənət növləridir. İnsanlar, şübhəsiz ki, müəyyən metallardan daha tez istifadə etmişlər. Ümumiyyətlə metal emalı ilə bağlı əsas sənət sahələri dəmirçilik, misgərlik, tənəkçilik və zərgərlikdir. Mis ilk istifadə olunmuş metaldır. Qalay, qurğuşun və başqa metalların mislə qarışığından tunc alınmışdır. Tunc dəmirdən əvvəl istifadə edilmişdir. Sonralar sənətkarlar dəmir əşyalar düzəltməyə üstünlük vermişlər. *Dəmir* sözü V əsrə aid yazılı abidələrdə qeydə alınmışdır: «Təmir kapıgka təki sülədim» (42, 71). Lakin bəzək əşyalarının, eləcə də, ərzaq saxlanması və yeməklə bağlı əşyaların dəmirdən hazırlanmasına üstünlük verilməmişdir. Bu, suyun təsiri ilə dəmirin paslanması ilə əlaqədardır.

Ölkəmizdə ayrı-ayrı sənət sahələrində tarixən müxtəlif materiallar işlədilmişdir. Burada dəmir e.ə. ikinci minilliyin axırları birinci minilliyin əvvəllərindən istifadə edilmişdir. Ölkədə arxeoloji qazıntılar nəticəsində Dəmir dövrünə aid çoxlu abidə aşkara çıxarılmışdır (11, 400-401).

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Bir sıra sənətlər bir-biri ilə yaxındır. Yaxınlıq istifadə olunan materiallar, alətlərlə də əlaqədardır. Misgərlik və dəmirçilik sənətləri ilə məşğul olanlar hər iki sənət növünə aid məmulatları hazırlaya bilirlər. Dəmirçilikdə kənd təsərrüfatında istifadə olunan alətlərin hazırlanması əsas yeri tutursa, misgərlikdə evdə istifadə olunan əşyalar, silahlar və s. daha çox hazırlanır. Bu sənət növləri ilə məşğul olan ustaların istifadə etdiyi alətlər də, əsasən eynidir. Məlumdur ki, sənət sahələrinin diferensiasiyası onlara aid sözlərin müxtəlif sahələrə aid terminlər sisteminə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Dəmirçilik və misgərlik terminlərinin mühüm bir qisminin eyniliyi də bununla bağlıdır. Sənət növlərinin bir-birindən ayrılması tarixin müəyyən dövründə baş vermişdir. Sənətlərin ayrılması həm bir sıra köhnə terminlərin, həm də yeni yaranan sənət leksikasına aid vahidlərin semantikasına təsir göstərmişdir. Çünki bir sıra sahələrdə adlandırma həmin sahə ilə məşğul olanlar tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Lakin müxtəlif materialların, alətlərin xalqın etnik-mədəni dəyərlər sisteminin, dünyabaxışı və adət-ənənələrindən bəhrələnən ornament və naxışların müştərək istifadə edilməsi, nəhayət, fərqli materiallardan hazırlanan eyni məmulatların adları sahə leksikalarına daxil olan müəyyən sözlərin həm formaca, həm də semantikaya görə üst-üstə düşməsinə zəmin yaratmışdır. Misgərlik və dəmirçilik sənətlərinin leksikasında bu cəhət özünü aydın büruzə verir. Ona görə də bu iki sənət növünə aid terminlərin tat dili üçün bir yerdə öyrənilməsi daha düzgündür.

Azərbaycan tatlarının dilində misgərlik və dəmirçilik sənətlərinə aid leksik qat

Azərbaycan tatları arasında misgərlik və dəmirçilik sənətləri ilə məşğulluq geniş yayılmışdır.

Bu sənət sahələri Lahıçda geniş inkişaf etmişdir. Lahıçla-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

rın həyat və məişətində misgərliyin öz yeri var. Lahıç misgərlərinin işləri təkcə Azərbaycanda deyil, dünya miqyasında ad qazanmışdır. Azərbaycanın bu ərazisində qeyd olunan sənət növünün təşəkkül tapması, formalaşması və inkişafı tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Aydındır ki, misgərlik sənəti insanın öz məişəti üçün əşyalar hazırlaması ilə təşəkkül tapmışdır. Tədricən hazırlanan əşyaların, həmçinin onların hazırlanmasında istifadə olunan alətlərin çeşidi artmış və, beləliklə, bu məmulatların hazırlanması sənət səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bütün xalqların istifadə etdiyi məişət əşyaları forma və funksiyalarına görə, əsasən oxşardır. Onların hazırlanması proseslərində də oxşarlıq aydın hiss olunur. Bunun səbəbi odur ki, misgərliklə məşğul olanların hazırladıqları məmulatlara olan ehtiyac, onları hazırlamaq üçün istifadə olunan materiallar və alətlər, demək olar ki, eyni olmuşdur. Misgərlik, eləcə də, başqa sənət növləri ilə bağlı olan xüsusi leksika, əsasən ümumişlək sözlərdir. Bu da sənətin ilk növbədə məişətlə bağlılığının nəticəsidir. İnsanlar məişətdə işlədilmək üçün hazırlanmış əşyalara ad vermiş və öz nitqlərində onlardan istifadə etmişlər. Sənət sahəsinin əhatə dairəsi genişləndikcə müvafiq sənət-peşəyə aid leksik vahidlərinin, deməli, terminlərin sayı da artmışdır. «Dilin inkişafının ilk dövrlərində sözlər ümumi leksik funksiya daşıyaraq, müəyyən məqamlarda, xüsusi məqsədlərlə termin vəzifəsi də yerinə yetirmişdir. Abidələrdə işlənən termin səciyyəli sözlər ümumxalq danışq dilinin leksik vahidləri olmuşdur» (44, 5). Azərbaycan tatlarının dilində işlənən və misgərlik terminləri sırasında yer tutan *noy* «ding», *məbrəd* «yeyə», *sərdəf* «samovar lüləyinin dib hissəsi», *satıl* «mis su qabı», *lüləyin* «lüləyin», *öküşü* «tayqulp mis suqabı», *baxtəvər* «iki qulplu sərnic», *ohun* «dəmir», *aşpələ* «aşsüzən», *ərsin* «ərsin», *mis* «mis» və s. terminlər, əslində ümumişlək leksik qatdan terminoloji laya keçmişdir.

Sənət və peşə yarandığı dövrdən başlayaraq inkişaf edir,

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

təkmilləşir. Sənətkarlar zaman keçdikcə iş prosesini asanlaşdırmaq üçün yeni alətlər düşünüb hazırlayır. Onlar, eyni zamanda, istehsal etdikləri əşyaların çeşidlərini də zənginləşdirir. Misgərlik sənəti inkişaf etdikcə, bu sahəyə aid alətlər də artmışdır. Təbii ki, hər bir alətin öz adı olmuşdur. Məsələn, *sundum* «zindan», *simbə* «metalda mıx yeri açmaq üçün alət», *zınqavod* «mıxın baş tərəfini girdələmək üçün alət», *mıxkəş* «kəlbətin», *qalamıx* «mıx düzəltmək üçün alət», *kəlbətiicoğ* «masa», *ödrang* «ocağı qarışdırmaq üçün alət».

Sənətdə istifadə olunan alətlər də zaman-zaman təkmilləşdirilmişdir. Nəticədə sənətdə eyni alətin müxtəlif növləri tətbiq edilməyə başlanmışdır. Məsələn, *sundum* sözünü götürək. O, alətin ümumi adıdır: *İn sunduma çan soli kor bəfidoştənim*. «Bu zindanı neçə ildir işlədirik». Amma *sundumun* müxtəlif növləri var. *Çiloğ* bir tərəfi til şəklində olan zindanın adıdır. *Çiloğ dansilindrik* məmulatların hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. *İn çiloğa çan soli kor bəfidoştənim*. «Bu zindanı («çiloğu») neçə ildir işlədirik». *Qıblasundum* əsas zindandır, ona «ana zindan» deyirlər. *Bə misgəri bütün korhon bə sər qıblasundum dirə bəbiran*. «Misgərlikdə bütün işlər ana zindanın üzərində görülür». *Korsundum* misin spesifik formaya salınması məqsədilə istifadə edilən zindan növüdür. Tat dilinin misgərlik və dəmirçilik terminologiyasında istifadə edilən çəkiçlərin də çoxlu sayda növləri var və bu növlərin hər birinin məxsusi adı var. Məsələn: *korsü* «ağzı dördbucaqlı şəklində olan çəkiç»: *Nəzər korsürə nayoft*. «Nəzər çəkiçi tapmadı»; *kələ korsü* «iri çəkiç», *lözani* (*lö* «dodaq» və *zərən* «vurmaq» fe-lindən). Metal məmulatın dar hissəsində iş görmək üçün olan aləti bildirir. *Bəstirə gərdənirə ve lözani rost bısuxtəmund*. «Güyümün boğaz hissəsini bu alətlə düzəldirlər» və s.

Ayrı-ayrı sənət sahələrində istifadə olunan materialların adlarının etimoloji təhlili dilçilikdə xüsusi maraq doğurur. *Mis* sözünün etimologiyası da maraq doğurur. Bu söz tat dili və bir

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

sıra İran dillərində işlənir. Türk dillərinin bəzilərində *bakır* sözü həmin mənada işlənir. *Bakır* türk dillərinin qədim yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. H.Əsgərovun fikrincə, Azərbaycan dilində *mis* sözü işləndiyindən, *bakır* mühafizə edilməmişdir (25, 90-95). Türk dilləri üçün «mis» anlamında işlənmiş ilkin kökün *cez* (qaz), *des* (alt), *çes* (tuv), *ciz* (tat), *ces* (başq; çuv.) variantlarından biri olması qənaətinə gəlmək mümkündür. Qədim türk lüğətində *cez* «sarı mis» mənasında verilmişdir (58, 260). Müəyyən fonetik əvəzlənmələrə istinadla *mis* sözünün bu kökdən yarandığını ehtimal etmək olar.

Dəmirçilik qədim sənətdir. Bu sənətdən dünyanın, demək olar ki, bütün xalqları istifadə etmişlər. Nəticədə onların dillərində sahə terminləri, sözləri yaranmışdır. Azərbaycan tatlarının dilində, xüsusən də, Lahıç ləhcəsində misgərlik və dəmirçilik sənətinə aid kifayət qədər çox termin var. *Nəri* «qalın metalı dartıb uzatmaq üçün alət», *lözani* «metal məmulatın dar hissəsində iş görmək üçün alət», *coz* «qayçı növü», *daranoz* «ling növü», *noylülə* «ling növü», *damdamundan* «körük basmaq», *moladoran* «lehimləmək», *abiyə* «lehimləmə növü», *nö* «isti metalı soyutmaq üçün su doldurulmuş hovuz və ya qab», *nügoni* «təmirolunma», *tö* «misgərlikdə metalın qızdırılıb soyulması prosesi», *tənəkə* «misin lay forması», *xəzinəliyəqeyçi* «xəzinəli qayçı», *bəsti* «güyüm», *vəri* «güyümün boğaza qədərki hissəsi», *bin*, *kəəb* «güyümün alt hissəsi», *danduna* «metalı cilalamaq məqsədilə tutmaq üçün dişli alət», «*maşa*», *düşdoran* «qaynaq etmək», *gom* «qaynaq növü», *pəstöyi* «yarım-fabrikat» və s. belə terminlərdir.

Dillərin inkişafında xalqlararası əlaqələr xüsusi rol oynayır. İqtisadi, siyasi, sosial əlaqələr leksik sistemlərin bir-birinə təsirini şərtləndirir. Ayrı-ayrı xalqlar arasında iqtisadi, ictimai-siyasi və digər əlaqələrdə dil əhəmiyyətli rol oynamışdır. İqtisadi əlaqələr bir xalqa məxsus əşya və məmulatların başqa xalqın məişətində yer almasına şərait yaratmışdırsa, dil əlaqələri

prosesində sənətlə bağlı terminlərin bir dildən digərinə keçməsi hadisəsi baş vermişdir. Ona görə də tat dilində işlənən misgərlik terminlərinin bir qismi alınma terminlərdir. Bu terminlər Azərbaycan dilindən və ya Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınmışdır. Ümumiyyətlə, tat dilinin terminoloji leksikasını üç qrupa ayırmaq olar: 1) mənşəcə tat dilinə məxsus terminlər; 2) ümumiran mənşəli terminlər; 3) alınma terminlər. Belə bölgü bütün sənət növlərinə aid terminologiya üçün eyni olduğundan başqa sahələrə aid terminlərdən bəhs edərkən terminlərin mənşəcə növlərə bölgüsünü təkrar aparmağa ehtiyac qalmır və terminlərin mənşəcə növləri haqqında sonda qısa məlumat verməklə kifayətlənirik.

Peşə-sənət sahələri müxtəlif və rəngarəngdir. Sənət sahələri də müxtəlif meyarlar üzrə təsnif olunur. Xalqın məşğul olduğu hər sənət sahəsi onun dilində öz izlərini buraxır. Nəticədə ayrı-ayrı sənət sahələrinin terminləri dildə müəyyən toplu əmələ gətirir. Bu baxımdan misgərlik terminləri tat dilində işlənən terminlərin bir hissəsidir. Məlumdur ki, terminlərlə ümumişlək sözlər arasında əsas fərqlərdən biri leksik vahidin dildə işləkliyidir. Terminlərin bəziləri dildə, daha doğrusu, ünsiyyət prosesində az işlənirsə, digərlərinə nitqdə tez-tez rast gəlmək olur. Bu da daha çox bu və ya digər əşyanı bildirən adla bağlı olur. Məsələn, misgərlərin hazırladıqları əşyaların müəyyən hissəsi əhalinin məişətində istifadə olunduğundan, onların adları danışıqda çox işləkdir. Lakin misgərlik alətləri haqqında məlumat daha çox bu sahə ilə məşğul olanlara aid olduğundan bu sözlər onların dilində və ya nitqində üzə çıxır. «Linqvistik təhlil və araşdırma prosesində mühüm funksionallıq kəsb edən terminoloji leksikanın işlənmə və mənimsənilmə texnikasının öyrənilməsi gündəlik tələbat və zəruri ehtiyacdən doğur. Özü də bu, terminlərin hamısına aid məsələ deyildir. Məlumdur ki, terminlərin, o cümlədən dilçilik terminlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi ümumişlək xarakterə malik olduğundan, onlar sintaqmatik

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

mövqə etibarı ilə sərbəst funksiya daşıyırlar» (18, 233). Ə.Cavadovun bu fikri müxtəlif sənət sahələrinə aid leksikanın işlədilməsində də özünü doğruldur. Bu cəhət misgərlik terminlərinin işlənməsində də müşahidə olunur. Azərbaycan tatlarının dilində işlənən misgərlik terminlərinin başqa bir qisminə aid nümunələri nəzərdən keçirək. Onu da qeyd edək ki, misgərliklə bağlı söz və terminlər, əsasən Lahıç ləhcəsinə aiddir. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, misgərliyin Lahıçda daha çox inkişaf etməsi və yayılması ilə bağlıdır.

Azərbaycan tatlarının dilində misgərlikdə istifadə olunan terminləri üç əsas qrupda birləşdirmək olar: 1) misgərlikdə istifadə olunan alət və vasitələrin adları; 2) misgərlikdə istifadə olunan texnoloji proseslərin və üsulların adları; 3) misgərlik məmulatlarının adları; 4) misgərliklə bağlı digər söz və terminlər.

1. Misgərlikdə istifadə olunan alət və vasitələrin adları. Bu sənət sahəsində bir sıra alət və avadanlıqlardan istifadə olunur. Qeyd olunduğu kimi, onlardan bəzilərinin müxtəlif növləri var. Aşağıda misgərlikdə istifadə olunan alətlərin adları, onların istifadə məqsədləri və bu terminlərin cümlədə işlənməsinə aid misallar verilmişdir:

Lahıç *misgərləri* iri çəkiclərə «tapun» deyirlər. İri çəkiclərdən metalı döymək üçün istifadə olunur, onlarla misgərlikdə ən ağır işləri görürlər. Müq. et: Azərb. dial. *tapun* keçmişdə üstü torpaqla örtülmüş damların yağışdan qabaq döyülüb bərkidilməsi üçün ağac alət.

Korsü «ağzı dördbucaqlı şəklində çəkic». Nəzər *korsürə* nayoft. «Nəzər çəkici tapmadı» və s.

Xoraduhun – «çəkic növü». İn *xoraduhun* an Hacı Nağiyı. «Bu çəkic Hacı Nağınınındır» və s.

Nəri – «qalın metalı dartıb uzatmaq üçün alət». *Vənəri* materiala bəkəşirəni duroz bısoxtəni. «Nəri ilə materialı çəkib uzadırsan» və s.

Lözani – (*lö* «dodaq», *zərən* «vurmaq» felindən). «Metal

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

məmulatın ensiz hissəsində iş görmək üçün alət». Bəstirə gərdənirə ve *lözani*rost bısoxtənund. «Güyümün boğaz hissəsini bu alətlə düzəldirlər» və s.

Daranoy – «ling növü». Bə misgəri ən qe kor fidoşta bira oləthon yeki iş *daranoyi*. «Misgərlikdə ən çox işlədilən alətlərdən biri də *daranoydur*» və s.

Qolamix – «mıx düzəltmək üçün alət». Bə *mismor* rost soxtan *qolamix* istifadə bısoxtənim. «Mismar düzəltməkdən ötrü qolamixdan istifadə edirik».

Mıxkəş – «kəlbətin». Fəzail *mıxkəşə* vəyift ki, kihnə *mıxhona* vakanı ə divor. «Fəzail kəlbətini götürdü ki, köhnə mıxları divardan çıxarsın». *Mıxkəş* sözü iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *mıx+kəş* «çəkmək». Bu sözdüzəltmə modeli İran dillərində geniş yayılmışdır.

Zınqavod – «mıxın başını girdələmək üçün alət». Bərə *zınqavod* lozim na san boşı. «Burada zınqavod lazım olmayaacaq» və s.

Ödrang – «ocağı qarışdırmaq üçün alət». Əvvəli icoğa ve *ödrang* qarış mini. «Əvvəlcə ocağı *ödrangla* qarışdırarsan».

Nö – «nov, isti metalı soyutmaq üçün qab». Misgər bə bürunnö nohrabı. «Misgər novu bayıra qoymuşdu» və s.

Qırsa – «bərpa olunmuş, lazımı qəlibə salınmış mis».

Ökişi – «tayqulp mis suqabı». Bə löyij biraftəni ye misgəri be man *ökişibaxş* soxtabı. «Lahıca gedəndə bir misgər mənə *ökişi* bağışlamışdı». Bu qabdan həm misgərlikdə, həm də məişətdə istifadə olunur.

Danduna – «maşa». Vər, kəəbə, gərdan *danduna* vəşunda bədə düş dora bəbiran. «Boğaz, alt, boyun hissələr maşa ilə cilandıqdan sonra qaynaq edilir».

Gülləbur – «gülləkəsən alət». Bə muzeymun ə tufəng, tapançö, xənçöl, qılinc bağır ə tərəf silohsozhon rost soxta birə *gülləbur* iş histi. «Muzeyimizdə tufəng, tapança, xənçəl, qılıncdan başqa, silahsazlar tərəfindən düzəldilmiş gülləkəsən

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

alət də var» və s.

Məbrəd – «yeyə». Məbrədə nə yoftum. “Yeyəni tapa bilmədim”.

Rezbavokun «yivaçan». *Rezbavokuna* vəyi biyor. «*Vintaçanı* götür gəl». Bu, yarımkalka üsulu ilə düzəlmiş sözdür. Onun birinci tərkib hissəsi rus dilində olduğu kimi alınmışdır, ikinci tərkib hissəsi isə *açan* feli sifətindən kalka edilmişdir. Azərbaycan dilində «yivaçan» sözü olsa da, danışıq dilində “rezbaaçan” sözü işləkdir. Bu söz tat dilinə Azərbaycan danışıq dilindən keçmişdir.

Qeyd olunan terminlər misgərlikdə istifadə olunan alət və avadanlığın hamısını əhatə etmir. Bəzi terminlər bu paraqrafın əvvəlində qeyd olunmuşdur.

Məişət və təsərrüfat alətlərinin xeyli hissəsi, xüsusilə kəsici alətlər (*balta, dəhrə, məngəl, dəryaz, oraq, cin, qırxılıq, kərki, qiy-məkeş, bıçaq, gazan* və s.) bir qayda olaraq *poladqarışiq* dəmirdən hazırlanırdı. Kəsici alətləri düzəltmək üçün əvvəlcə poladqarışiq dəmir hazırlanırdı. Döymə əməliyyatından çıxmış "iş" in üzərində, adətən, zərbə izləri və nahamar sahələr qalırdı. Ona görə də həmin izlər *törpü və yeyə* vasitəsilə sürtülüb hamarlanmışdır. Bu alətlər dəmirçilikdə istifadə olunduğundan onların adları mda leksik sistemə daxil edilmişdir.

2. Misgərlikdə istifadə istifadə olunan texnoloji proseslər və üsulların adları.

Misgərlik məmulatlarının hazırlanmasında müxtəlif texnoloji proses və üsullardan istifadə olunur. Həmin üsullardan bəzilərini bildiren terminləri nəzərdən keçirək.

Qəlləə doran «qalaylamaq». «Qəlləə» sözü Azərbaycan dilində işlənən *qalay* sözünün müqavilidir, mis qab-qacağın üzərinə təbəqə qalay çəkmək (qalaylamaq) prosesini bildirir. Bu prosesdə qalaydan istifadə olunduğundan söz birləşməsində *qalay* tərkib hissəsindən istifadə olunmuşdur. *Qalay* həm də kimya terminidir. *Doran* tat dilində köməkçi fel olub, «ver-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

mək» deməkdir.

Mola doran «lehimpləmək». Bu proses məmulat hissələrini bir-birinə bərkitmək, birləşdirməklə əlaqədardır.

Obiyə «lehimpləmə». Yuxarıdakı terminin ifadə etdiyi prosesin adıdır. Lakin prosesdə istifadə olunan vasitələrə görə bunlar bir-birindən fərqlənir. Prosesin nəticəsi isə eynidir. Yəni, bu proses zamanı da məmulatın hissələri bir-birinə birləşdirilir.

Düş doran «qaynaq etmək». Əzinhon bədə alınmış birə in duto hissə bə həmin *düş dora* bəbiran. «Bundan sonra alınmış bu iki hissə bir-birinə qaynaq edilir». «Düş doran» lehimpləmə ilə müqayisədə daha böyük ölçülü hissələrin bir-birinə birləşdirilməsi prosesidir. Proses qızdırma və döymə ilə həyata keçirilir.

Traqça – təqlidi sözdən əmələ gəlib, çəkiclə son işləmə üsuludur.

Tö – misgərlikdə metalın qızdırılaraq, dartılması prosesini bildirir. Bədə bəstirə şürə bızərənund və *tö* bıdorənund. «Bundan sonra güyümə kimyəvi tərkib vurulur və dartılır».

Nügoni – təmir olunma. İn qablın *nügoni* san boşı. «Bu qablar təmir olunmalıdır». Bu, korlanmış və ya müəyyən hissəsi sınımış məmulatın bərpa edilməsi prosesinin, işinin adını bildirir.

3. Misgərlik məmulatlarının adları.

Məcməyi – Əsasən də sini kimi işlənir; aşı dəmə qoyarkən qazanın ağzını örtmək üçün də istifadə edilir.

Baxtəvər – iki qulplu sərnice, *öküşü* «tayqulp suqabı», *sərdəf* «samovarın lüləyinin dib hissəsi», *bəsti* «güyüm, səhəng», *vər* «güyümün boğaza qədərki hissəsi», *gərdan* «güyümün boğaz hissəsi», *kəəb* «güyümün alt hissəsi», kiləstun «ərsin» və s. Bəsti rost soxtan gərəyisə bəstirə vəri, bini, gərdəni, kəəbi ə həmin cürə bəbiran. «Güyüm düzəltmək gərəksə, güyümün boğazı, dibi, boynu, altlığı bir-birindən ayrılır» və s.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Yuxarıda göstərilən məmulat adlarından bəziləri müasir Azərbaycan dilində etnoqrafik termin kimi işlənir.

Bəsti «kiçik küpə» – Bəzi dialektlərdə, məsələn, Qarabağ, Cəbrayıl, Füzuli zonasında işlənmişdir. Qədimdə soyuq-dəymə zamanı xalq arasında kürəyə küpə döşəmişlər. Hazırda yaşlı nəsil bu üsuldan istifadə edir.

Satıl – «Armudu formada ağzıgen mis qab». Satıldan su, süd və s. maddələri saxlamaq üçün istifadə olunur.

Lüleyin – «Məişətdə işlədilən kiçik ölçülü mis qab». Azərbaycan dilində bu söz eyni şəkildə işlənərək, «əl-üz yümaq, dəstəmaz almaq üçün istifadə olunan «kiçik ölçülü lüləkli və qulplu gil-saxsı su qabı» mənasında işlənir (46, 88).

4. Misgərliklə bağlı digər söz və terminlər.

Bu terminoloji qrupda misgərlikdə istifadə olunan materialların adını bildirən sözlər daha çoxdur. *Tənəkə* zay şəkildə «mis məmulat»: Mis həm *tənəkə*, həm iş qırsa formeyi bəbiran. «Mis həm tənəkə, həm də əzik-üzük formada olur»; *qırsa* «misin bərpa olunmuş forması», *şürə* «kimyəvi maddə», *tənə* «misgərlikdə istifadə olunan duz», *pəstöyi* «yarımfabrikat» deməkdir.

Toxuculuqla bağlı söz və terminlər

Toxuculuq ən qədim sənət növlərindən biridir. Tat məişətində də toxuculuq xüsusi yer tutur. Tatlar əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar. Qoyunçuluğun inkişafı yundan istifadəyə geniş imkanlar açmış, nəticədə toxuculuq, eləcə də xalçaçılıq tatların məişətində geniş yer tutmuşdur. Tat dilində toxuculuq, xalçaçılıq sənəti ilə bağlı terminlər müəyyən bir leksik lay təşkil edir. *Xinəçü* «xalça dəzgahı», «hana», *gilimi* «saçaq», *vərd* «dəzqahda ağac (çubuq) hissə», *həvə* «xovlu və xovsuz xalçalarda arğacları və çinləri bir-birinin üzərində oturtmaq üçün istifadə edilən alət», *xilil* «mil», *rıştarusmun*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

«əyirilmiş ip», *çoşni* «naxış», «çeşni», *loça* «naxış növü», *dəhiştan* «başlanğıc qoymaq», *rusmunriştan* «əyricilik», *şünə* «daraq», *şalabandbof* «tumanbağı toxuyan dəzgah», *qeytonbof* «qaytantoxuyan dəzgah», *taxtavəy* «yunu tel-tel edən alət», *həllac* «yun, pambıq darayan», «həllac», *nimərçi* «keçəçi», *duhungir* «xalçaçılıq aləti», *arğac* «bir qayçı toxunuş», *əriş* «xalça sarınan ip», *durozmun* «əriş», *çarxala*, *kələfsə*, *furoun* «hananın detalları», *gəndumi* hərfən: «buğdayı», «buğda şəklində naxış», *gilimi* «kilimi», *hərəmi* «naxış növü», *kilimbof* «kilim toxuyan», «kilimçi», *vərdivord* «xalçada olan çubuğun hərəkətə gətirilməsi», *isbigül* «ağgül (naxış adı)», «ispigül» və s. terminlər bu laya daxildir. Qeyd olunan terminlərin əksəriyyəti xalçaçılığa aiddir.

Leksik-semantik söz qrupuna daxil olan sözlərdən biri dominant sayılır. Dominant sahənin mərkəzi elementi olur. Toxuculuq leksikasında dominant “toxumaq” felidir. Tat dilində toxumaq prosesinin müxtəlif cəhətlərini *bofte* sözü və onun derivatları ifadə edir. Toxuculuqda istifadə olunan terminlərdən biri də *bafta*dır. Şübhə yoxdur ki, termin *boftan* felindəndir. *Bafta* «güləbətın və ya ipək saplardan toxunan qaytan» deməkdir. *Bafta* sözünün müxtəlif derivatları vardır. Bu da paltara naxış salmaqla bağlı sənətin yayılması ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində *baftalamaq*, *baftalı*, *baftaçı*, *baftaçılıq* kimi sözlərin əsasında bu söz durur. Respublikamızın müxtəlif bölgələrində yayılmış «şərbafliq» sənəti də bilavasitə *bafta* ilə bağlıdır. Azərbaycan tatları şərbafliq sənəti ilə də məşğul olurlar. Bu sənət sahəsi ayrıca monoqrafik tədqiqat obyektinə olmuşdur (40, 192).

Palaz – «Yundan ya pambıqdan toxunma enli, uzun, qalın, xovsuz xalça növüdür» (6, 476). Türk dilində *palas* fonetik variantında işlənilib, «keçi qılından toxunmuş qaba kilim» kimi izah olunur. Türk dilinin dialektlərində *palaz* «köhnəlmiş kilim, keçə, çul, çuval» mənalarında qeydə alınmışdır (85, 322). Tat, fars və talış dillərində *pəlos* kimi işlənir.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Xalça və kilimlərə salınan naxışlar təbiət və məişətdən götürülmüşdür. Onların adlarının əsas hissəsi ümumişlək leksik qata məxsusdur. Bu cəhət həm tat, həm də Azərbaycan dilində özünü göstərir. «Xalça toxuyanlar əhatə olunduqları təbiəti, əşyaları xalça üzərinə köçürdükləri üçün toxuduqları çeşni adlarını adi ümumişlək sözlərdən yaratmışlar: *aşiq, qayıq, pişikqıynağı, dəvəgözü, qoç, tülkü, göl, gül, quş, tovuş quşu, şirpəncəsi, ay, ulduz*, çeşni adları bədən üzvləri, heyvan, quş, gül, bitki, səma cisimləri və başqa predmetlərin adları əsasında əmələ gəlmişdir». Bu cəhət tat dilində də özünü göstərir. *Tuğ, tuğbaşı, həmənkömənci* naxış adları tat dilinin toxuculuq terminologiyasında işlənir.

Bununla yanaşı, bir sıra naxış adları tat dilindən Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilində «qəcələ» adlı naxış növü var (1, 122). Tat şivələrində bu söz *qəcələ//qəcələ* şəklində «sağsağan» mənasında işlənir. Azərbaycan dilində xalçaçılıq termini kimi işlənən *müçələr* sözü tat dilindən alınmadır. *Micə//müçə//micə* fonetik tərkiblərində tat şivələrində işlənən bu söz bir çox İran dillərində «kirpik» mənasında işlənir. *-lər* isə Azərbaycan dilinə məxsus cəmlik bildirən şəkilçidir. Azərbaycan dilində «taxtamücə» naxış adı işlənir ki, bu sözün 2-ci komponenti ümumiran mənşəlidir (1, 124).

Qeyd: Bu söz mənşəcə fars. *müjgan, müje* sözləri ilə bağlıdır. *Müjə* sözü qeyri-terminoloji məqamda hələ M.Füzulinin dilində işlənmişdir: *Müjəm* sərçəşmələr mənzil qılan aşuftəməcnundur» və s.

Manca «ip». Kilvar yaşayış məntəqəsində qeydə alınmış bu sözə İran dillərində, eləcə də tat dilinin digər ləhcələrində təsadüf edilməmişdir. Misal: *Mancara* bastand ə qeşi, güllü saxtənd vərvə. «İpi kəmərinə bağlayıb, aşağı buraxdılar» və s.

Dağar//dəğər – Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu söz aşağıdakı mənada işlənir: 1) qaramal dərisindən hazırlanan torba; 2) keçmişdə üzərində qaytan toxumaq üçün içi əski-üskü

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

və ya yunlə bərk doldurulub bağlanmış meşin yastıq. İkinci mənə toxuculuq leksikası ilə bağlıdır (5).

Şalabandbof – «Tumanbağı toxuyan dəzğah». Lahic ləhcəsində qeydə alınmışdır. Misa! Zeynalabdin be man bə muzey şalabandbofa ruşun do. «Zeynalabdin mənə muzeydə tumanbağı toxuyan dəzğah göstərdi».

Göründüyü kimi, bu mürəkkəb söz iki tərkib hissəsindən ibarətdir. Birinci tərəf *şalaband* «ip» mənəsində olub, başqa İran dillərində cüzi səs fərqi ilə həmin mənada işlənir. Məsələn, talış dilində *şəlbend* «bağlamaq üçün alt paltarın bel hissəsinə keçirilən ip» mənəsində qeydə alınmışdır (10, 431). Sözü ikinci tərəfi *bof* «toxumaq», əksər İran dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənir.

Çıqrığ – «çarx» (cəhrədə). Tat ləhcələrində eyni mənada *cığrıq*//*cığreğ* fonetik variantlarında qeydə alınmışdır.

Vara – «bir tikişik sap»; tat dilindəki *var dərən* «əyirmək» sözündən olması ehtimal olunur.

Şubənd – «eni bir santimetrə qədər olan, yundan toxunmuş uzun çarıqbağı». (*Şa/şah* «şah, əsas», *band/bənd* «bağ»).

Çoşni/çeşni – Dialekt və şivələrdə bu söz «şəkil, surət» (Qızın *çeşnisi* onun yadında qalmadı – Sabirabad), «naxış» (Bu gəvənin *çeşnisi* yaxşıdı – Qazax), «nümunə» (Bizzə Nabur xəlçələrinin *çeşnisi* var – Şamaxı) mənalarında işlənir (9, 95). Tat ləhcələrində bu söz *çeşni*//*çoşni* fonetik variantlarında işlənərək, «naxış» mənəsini bildirir və toxuculuqda termin kimi qeydə alınır.

Xalçaçılıq Azərbaycanın bütün bölgələrində geniş yayılmışdır. Ərazidə yaşayan irandilli xalqlar da bu sənətdən geniş istifadə etmişlər. Ona görə də, xalçaçılıqda ümumiran mənşəli sözlər çoxdur. Həmin sözlərin böyük bir qismi tat dilinin xalçaçılıq terminologiyasında işləkliyi ilə seçilir. *Simar*, *bədrəng*, *kuvan*, *dəhnə*, *bazıbənd*, *zinət*, *aftafa*, *xəkəndaz*, *gülabdan*, *gülabgülü*, *gül*, *kasa*, *fincan*, *nəlbəki*, *nəlbəkigülü*, *şana*, *noxud*,

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

kətan, dəst, çəngəl, çıraq, sərandaz, mucəha və bu kimi sözlər xalçalarda işlənən naxış adlarıdır (1, 96). Belə naxış adları ümumişlək leksik qatdan götürülmüşdür və onlar daha çox məişət əşyalarının adlarıdır. Bu da təbiidir. Xalçaya salınan naxışların bir qismi məişətdə istifadə olunan əşyalarla bağlı olmuşdur. Bu cür naxışlar ya məişət əşyasının xalça üzərində təsvirini verməyə, ya da məişət əşyasına oxşar bəzək elementinin yaradılmasına xidmət etmişdir.

Zərgərlik terminləri

Qədim insan özü üçün bəzək vasitələri də düzəltmək üstündə daim fikirləşmişdir. Nəcib metallardan istifadə zərgərlik sənətinin inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Zərgərlik Azərbaycanda qədim dövrlərdə təşəkkül tapmış və geniş yayılmış sənət növlərindən biridir. Bu sənətlə məşğul olanlar qiymətli metallardan (qızıl, gümüş və s.) bəzək məmulatları, müxtəlif əşyalar hazırlamışlar. Zərgərlik məmulatları çox vaxt qiymətli və ya yarımqiymətli daşlar (mirvari, kəhrəba, sədəf və s.) həmçinin şüşə, sümük və s.-lə bəzədilir. Ən qədim zərgərlik nümunələri eramızdan əvvəl III minilliyə aiddir. Azərbaycan tatlari da bu sənətə aid nümunələr yaratmışlar. Tatların işlətdikləri bəzək, zinət əşyalarının adları tat dilinin zərgərlik leksikasının əsasında durur. Zərgərlikdə istifadə olunan alətlərsə başqa sənət sahələrində də istifadə olunduğundan, onların adlarındakı eynilik qorunub saxlanmışdır.

Bəzək əşyalarının adları, ümumiyyətlə tat dilinin zərgərlik leksikasına daxil olan sözlər, əsasən, ümumiran mənşəlidir. Eyni zamanda bu dilə Azərbaycan dilindən keçmiş zərgərlik terminləri də çoxdur. Eyni ərazidə yaşamaq eyni və oxşar zinət əşyalarından istifadə etməyə zəmin yaratmışdır. Nəticədə başqa xalqa aid olan əşya ilə birlikdə onun adı da alınıb, istifadə edilmişdir. Tat dilinin zərgərlik leksikasında *bilərzik, bazubənd,*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

qolbənd, *dəstinə//dasinə* sözləri sinonim cərgə təşkil edir. *Qolbənd* sözü türk və tat dilindən olan sadə sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmiş hibrid mürəkkəb termindir. Tat dilində işlənən və ümumiran mənşəli olan *dəstinə/dasinə* sözləri yalnız fonetik fərqi görə seçilir. Bunların eyni məmulatı bildirməsi və eyni söz olması şübhə doğurmur.

Bazubənd ümumiran mənşəli mürəkkəb sözdür. Azərbaycan dilində alınma söz kimi işlənən *qolbənd* sözü ilə eyni sözdüzəltmə modelinə malikdir (*bazu* «qol» + *bənd*). *Bazubənd* qola tanılan qadın bəzən əşyasını bildirir. Bundan başqa, *bazubənd* qədimdə döyüşçülərin qollarına taxdıqları «qolçaq» mənasında da işlənmişdir (5, 182).

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında, aşıq yaradıcılığında *bazubənd* sözü qeydə alınmışdır:

«*Xadimələr durar sağı solunda, Cəvahir buzubənd iki qolunda*» (*Nəbati*). «*Qızıl bazubəndlər qola yaraşır*» (Aşıq Ələsgər)

Qilindənə tat dilində «boyunbağı» mənasındadır. Bu söz Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində *qilindənə* (Bakı) – «boyunbağı» şəklində işlənir: – *Qızım, qilindənə almışam sə:ncün*. Lahıç tatlınının dilində bu söz *qilində* şəklində işlənir. (Yəqin ki, in qədimiyə qilində ə nənəti munde. «Yəqin ki, bu qədimi boyunbağı nənəndən qalıb»). Azərbaycan dilinin başqa dialektlərində işlənən *dıxa*, *gəlgəl*, *boğazaltı*, *həmayil*, *çəçix* (8, 326) sözlərinin «boyunbağı», «bilərzik» mənalarında işlənməsi qeydə alınmışdır. (*Dıxa* (Qax.) – «boyunbağı». – *Baqudan köççək, dıxalar getirip qardaşı*). Ola bilsin ki, *gəlgəl*, *çəçix* boyun bəzəyinin müxtəlif dialektlərdə işlənən adlarıdır. Naxçıvan dailektinə aid olan *çəçix* sözünün ikinci mənası «muncuq»dur. *Muncuq* məlum olduğu kimi, boyunda da gəzdirilir. Qeyd edilmiş sözlərdən *həmail* və *muncıq* tat dilində geniş işlənir.

Azərbaycan dilində zərgərlik əşyası adı kimi *sırğa*, *tana*, *küpə* sözləri sinonim kimi istifadə edilir. Bu terminlərdən *tana*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

tat dilində işləkdir.

Tana – Bir çox tat ləhcələrində, eləcə də, Azərbaycan dilinin Qazax-Gəncə şivələrində «sırğa» mənasında işlənir.

Əridib qəlbində qızıl eşqini

Könül qulağınçın yaparkən *tana*

Şair yeni-yeni sözlər bulacaq,

Kainat olduqca, şer olacaq (M.Müşfiq).

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında «sırğa» mənasında üç söz qeydə alınmışdır: «Guşumda *sırğadı*, sinəmdə dağdı», «Guşunda *güşvarə*, *qızıl tanası*».

Güş – (quş) «qulaq» mənasındadır, «Cüşvarə» qulağa taxılan bəzək əşyasının adıdır («sırğa»). Talış dilində bu söz *quşovə* kimi işlənir.

Digər sənət sahələrinə aid leksik vahidlər

İnsanların məşğul olduqları sənət və peşələr çoxdur. Ayrı-ayrı xalqlarda bu sənətlərin müəyyən növləri çox yayılmışdır. Dabbaqlıq, dulusçuluq, zərgərlik, boyaqçılıq və s. sənət sahələri də tatların məişətində müəyyən yer tutur. Ona görə də bu sahələrə aid terminlər də tat dilində gen-bol təmsil olunmuşdur. Tat dilində bu sahələrdən hər birinə aid terminlərə rast gəlmək olur. Məsələn: *püst* «qoyun dərisi», *kər* «mal dərisi», *ləysən* «dəryaz», *ahəşdun* «əhəng qabı», *vəlcə* «yarpaq», *leşzan* «leş təmizləyən alət», *tülə* «yunu tökülmüş dəri» və s. kimi sözlər tat dilində dabbaqlıq sənəti ilə bağlı işlənən terminlərdir. Dəri emalı və dəridən istifadə ilə bağlı bəzi sənət sahələri yaranmışdır. Bu sahələrlə məşğul olanların peşəsini bildiren sözlər də sənət leksikasına daxildir. Məsələn: *çəkmədüz* «çəkməçi». *çəkmə* + *düz* (*duxtən*//*duxdən* «tikmək» felindən). Tat dilində *palandüz* «palaqçı», «palantikən» sözü də geniş işlənir.

Azərbaycanda yayılmış qədin sənətlərdən biri də dulusçuluqdur. Azərbaycan tatlarının məişətində dulusçuluq mühüm

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

yer tutmuşdur. Dulusçuluq məmulatı rəngarəng olub, tatların məişətində geniş istifadə olunur. Tat dilində işlənən dulusçuluq leksikasını aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar: 1) dulusçuluq sənəti növlərini bildirənlər; 2) dulusçuluqda istifadə olunan materialların adları; 3) dulusçuluqda istifadə olunan texnoloji proseslərin adını bildirənlər; 4) dulusçuluqda istifadə olunan alətlər və onların hissələrinin adları; 5) dulusçuluq məmulatlarının adları; 6) dulusçuluqda tətbiq edilən bəzək və na-xışların adları.

Saxsı məmulatı istehsalının meydana gəlməsi və bu sənət sahəsinin uzun müddət davam etdirilməsində başlıca rol oynayan amillər Azərbaycan ərazisinin zəngin gil yataqları və ucuz odun ehtiyatına malik olmasından, əhalinin ev məişətində dulus məmulatlarına zəruri tələbatdan ibarət olmuşdur. Zəngin çeşidə malik olan dulus məmulatı labüd məişət ehtiyaclarını təmin etməklə bərabər, həm də əlavə gəlir mənbəyi olmuşdur. Azərbaycanın dulus ustaları müxtəlif növ gil məmulatı: su qabları, təsərrüfat küpləri, xörək qabları, çıraqlar, qızdırıcı vasitələr, su təchizatı vasitələri istehsal etmişlər. Təkcə su qablarının bir neçə qrupu yaranmışdı. Su daşımaq üçün səhəng, şəhrəng, cürdək, kuzə, su saxlamaq üçün müxtəlif ölçülü küplər, süfrədə işlətmək üçün sürəhi, qurqur, dolça, parç, tayqulp, yuyunmaq və dəstəmaz almaq üçün lüləyin, aftafa, fəşir və s. keçmiş məişətimizdə mühüm yer tuturdu. Mətbəx qabları arasında dizə (saxsı çölmək), qazança, küvəc, piti dopulan, aşsüzən, həlimdan və s. ləziz milli xörəklərin hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. ...Təsərrüfat küplərinin forma və həcm etibarilə bir-birindən seçilən müxtəlif növləri (küp, ləh, ximçə, qalğa, küpə) yaranmışdır. Bu rəngarəngliyi ağartı qablarında (goduş, ağartı dopusu, ximçə, bəqqə, bəsti, dizə, yağ küpəsi, xeyrə, ləngəri və s.) da müşahidə etmək olur (15).

Sənət adları da alınma ola bilər. Sənətin, bu sənətlə məşğul olan şəxsin adını bildirən *dulusçu*, *dulusçuluq* terminlərinin tat dilinə Azərbaycan dilindən keçməsi ehtimal olunur. Bu

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

sözlərə artırılan *çu- çu+luq* şəkilçilərinin Azərbaycan dilindən olması da bu faktı təsdiqləyir. Dulusçuluq məmulatlarına tələbat artdıqca, onların müxtəlif növlərinin istehsalı üzrə ixtisaslaşma getmişdir. Nəticədə, bu sahənin qollarını təşkil edən sənət növləri formalaşmışdır. Bu növlərdən biri «lüləçilik» adlanır. Həmin sənətlə məşğul olan şəxsi, sənətkarı «lüləçi» adlandırmışlar. *Lülə* tat dilində «boru» mənasındadır. Dialektlərdə «lülə» sözü işlənir. *Beş dənə arşınmıx lülə aldım; Dağdan suyu lüləynən gətirdilər* – (Şəki). Bakı və Salyan dialektində lül sözü üç mənada işlənir. Bunlardan ikisinin *lülə* ilə bağlılığı aşkardır. *Lül* – «dar». Paltar əynində çox *lül* görünür – (Salyan). *Lül* – «boru şəklində». İki püt lül qəley aldım – (Bakı) (3, 373). Talış dilində uşaq beşiyində sidiyin axıb getməsi üçün istifadə olunan xüsusi boru şəkilli əşya «lülə» adlanır. Lülə saxsıdan və ağacdən düzəldilir. Əvvəllər daha çox saxsıdan hazırlanmışdır. Ümumiyyətlə, *lül* sözünün boru şəkilli olmanı ifadə etməsi özünü başqa sözdə də göstərir. Məsələn, bu ünsürə *lüləyin* – «aftafa» sözündə də rast gəlirik. Əsasən Culfa, İsmayilli şivələrində qeydə alınmışdır. Lahıc tatlarının dilində bu söz eyni fonetik tərkibdə, eyni mənada işlənməkdədir. Məs.: İn lüləyin ə tərəf Hacı Nağı rost soxta bire. «Bu aftafa Hacı Nağı tərəfindən düzəldilmişdir» və s.

Dulusçuluqda müxtəlif materiallardan istifadə olunur. Dulus məmulatına aşağıdakı təsərrüfat və məişət əşyaları daxildir. Su qabları: səhəng, bardaq, cürdək, şəhrəng, kuzə, küp, dolça, qurqur, sürəhi, tayqulp, parç, lüləyin, fəşir, aftafa; mətbəx qabları: qazança, küvəc, çölmək, piti dopusu, aqsüzən, həlimdən; çörək və çörəkbişirmə vasitələri: təndir, kirənə-kiyə, manqal, sac, kürə (xörək kürəsi, zəfəran, zərgər kürələri); təsərrüfat küpləri (küp, ləh, küpə, qalğa, ximrə, bəqqə, bəsti, yağ küpəsi və s. (46, 54).

Təbii materialın asanlıqla əldə olunması bəzi sənət sahələrinin daha qədimdə yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxım-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

dan dulusçuluq ən qədim tat xalq sənətlərindən biridir. Bu sənət gil-saxsı məmulatı istehsalı ilə əlaqədardır. Bu sənətlə bağlı söz və terminlər, əsasən, İsmayilli və Quba rayonunda yaşayan tatlardan qeydə alınmışdır. Tat dilində aşağıdakı dulusçuluq terminlərini göstərmək olar: *isbihə xak//sübiyə xak//isbiyə xok* «ağ gil», *kəbutəriyə xak//kəbutəriyə xok* «göyümtül-yaşıl gil», hərfən: («göyərçini gil») *sırxə xok//surxə xak* «qırmızı torpaq», *suvenirsaz//süvenirsoz* «suvenir düzəldən usta», *kuzəsaz//kuzəsoz* «kuzə düzəldən usta» (tac. *küzaqar* şəklində işlənir) (53, 8), *girə* «dulusçuluq üçün nəzərdə tutulan gil». Bu söz digər İran dillərindən olan şuqnan dilində *jiray*, ruşan dilində *ziray* şəklində işlənir (81, 236, 251).

Saxsı məmulatlarını, təbii ki, hər cür palçıqdan hazırlamaq mümkün deyildir. Dulusçuların istifadə etdiyi material, əsasən, xüsusi palçıq növü olmuşdur. Bu palçığa qum və sair də qatılmışdır. İran dillərində palçıq mənasında «tül» sözündən istifadə olunur. Dulusçuluqda palçıq hazırlamaqla məşğul olan şəxsə *tülçi* demişlər.

Dulusçuluqda istifadə olunan istehsal-texnoloji proseslər. Mahiyyətə bu proseslər artıq xammalın hazırlanması ilə deyil, məhz dulusçuluq məmulatının hazırlanması ilə əlaqədardır. Məmulatın ilkin hazırlanması zamanı *piçənə üsulu*, *bad üsulu*, *piyə*, *loğana* kimi proseslərdən istifadə edilmişdir.

Dulusçuluqda istifadə olunan əmək alətləri sırasına *dulus çərxi*, *qəlib*, *çərx//çəx*, *maha*, *çəxu* (*bıçaq*), *şonə* (*daraq*), *kar-kar*, *tranc*, *jinə kündə*, (*alt kündə*), *penə kündə* (*üst kündə*), *ğəlbir*, *kisə*, *zola*, *lok* və s. daxildir. Dulus çarxları öz forma və iş prinsiplərinə görə mürəkkəb olduğundan, avadanlıq səciyyəsi daşıyır və bu avadanlığın öz hissələri də var.

Dulusçuluqda hazırlanan qablar – *səhəng*, *səhəngçə*, *bar-dağ*, *qurqur*, *surahı*, *kuzə*, *faşır*, *duvaq*, *qapaq*, *qazan*, *dopu*, *aşsüzən*, *piti qabı*, *təndir*, *sərpuş*, *küp*, *bəqqə*, *kasa*, *saxsı stəkan*, *qəndqabı*, *aftafa*, *nimçə*, *nehrə*, *çalğa*, *badya*, *xeyrə*, *mət-*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

rət, çıraq, silbinc, oxana, lülə, çolə qəv, çolə qınc/künq/kınc tatların məişətində işlədilən əşyalardır. Onların adlarının bir qismi ümumiran mənşəli sözlərdir. Bəzi adlar isə Azərbaycan dilindən alınmadır. Bəzi dulusçuluq terminləri ilə bağlı təhlil verməyə çalışaq.

Dığır-dığır – «nahamar», «kələkötür» mənasında dialektlər və şivələrdə işlənir. Tat ləhcəsində bu söz *dığır-dığır//dü-yür-düyür* variantlarında geniş işlənir. Məs.: Parçarə *dığır-dığır* məni. – «Parçanı *dığır-dığır* etmə» (Xaç.). Dulusçuluqda bəzi hallarda qabların səthinin nahamar şəkildə tələb olunmuşdur. Bəzi qabların spesifikasına uyğun olaraq, onların daxilində nahamarlıq yaradılmışdır. Məsələn, yağ almaq üçün istifadə olunan nehrənin daxilindən xüsusi düyünlər qoyulurdu ki, bu da yağalma prosesini sürətləndirmək məqsədi daşıyırdı. Nehrənin içi kələ-kötür olur.

Bilmə//bülmə – «nəlbəki» mənasında. Məs.: *Bülmə* xurd bü. «Nəlbəki sındı» (Ab.).

Şirəng – «(səhəngdən balaca, kuzədən böyük) suqabı» (Lah.).

Qağla – «suqabı, balaca küpə» (Lah.). Burada qağ qədəli «kiçik» sözü ilə bağlıdır.

Ləçə – «sərnice» (Xaçm.). Tat dilində *lə* «küp», deməkdir, *-çə* kiçiltmə bildirən şəkilçidir.

Bəqqə – «süd sağmaq üçün saxsı qab» (Q.).

Qohumluq terminləri

İnsan cəmiyyətinin formalaşmasında qohumluq münasibətləri xüsusi rol oynamışdır. Qohumluq terminləri ailənin inkişaf tarixi və nikah münasibətlərinin formalaşması prosesi ilə bağlıdır (69, 11; 80, 127). Şübhəsiz ki, qohumluq terminləri müxtəlif xalqların etnik mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Dilin qədim leksik laylarından birini təşkil edən və əsas lüğət fondu-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

na daxil olan qohumluq terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi bütövlükdə müəyyən dilin daşyısı olan bu və ya digər xalqın inkişaf tarixinin ayrı-ayrı cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Habelə, konkret bir dilin qohumluq terminləri üzərində aparılan tarixi-etimoloji araşdırmalar həmin dilin və eləcə də, onun aid olduğu dil qrupunun ən qədim leksik qatlarına nüfuz etməyə, nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağa şərait yaradır. Bu mənada tat dilində qohumluq terminlərinin inkişafı və formalaşmasının araşdırılması təkcə İran dilləri konteksti ilə məhdudlaşmır. Tarix boyunca tatların türkdilli azərbaycanlıların əhatəsində və bilavasitə qonşuluğunda yaşaması onların dilindəki qohumluq terminlərinin müxtəlif təsirlərə məruz qalmasına və hibrid qohumluq terminlərinin işlənməsinə yol açmışdır.

Müasir tat dilindəki qohumluq terminlərinin əksəriyyəti ümumiran mənşəlidir. *Mö* «ana», *piyər* «ata», *nənə* «nənə», *baba* «baba», *kük* «oğul», *kilə* «qız», *buror* «qardaş», *xuvar* «bacı», *el* «uşaq», *zan* «arvad», *zan buror* «qardşarvadı», *şöxuvar* «baldız», *şöburar* «qayın», *xüsür* «qayınana», *xüsürmərd* «qayınata», *dumbor* «kürəkən», *xuvargil* «bacılıq», *bocanaq* «bacanaq», *yezənə* «yezənə», *həvü* «günü», *şüvər* «ər» və s.

Azərbaycan tatlarının dilində qohumluq terminləri xarakterinə görə iki qrupa ayrılır: a) qan qohumluğu ilə bağlı terminlər; b) nikah qohumluğu ilə bağlı terminlər.

Bu qruplara aid terminləri nəzərdən keçirək.

a) Qan qohumluğu ilə bağlı terminlər. Bu tipli terminlərin əsas qismi İran dilləri ilə ümumilik təşkil edən sözlərdən ibarətdir. Müəyyən hallarda tat dilinin fonetik quruluşuna uyğun olaraq, səs əvəzlənmələri müşahidə edilir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

May//moy//mö – «ana». Bu söz əksər İran dillərində *madər/modər* (<*matar*) şəklindədir. Intervokal pozisiyada *t/d* və sonrakı sonor *r* samitlərinin düşməsi tələf, tat və digər İran dil-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

lərində də geniş yayılmışdır: tal. *moe*, *semn. me* və s.

Piyar/piyər – «ata». Müqayisə et: fars. *pedər*, tal. *piə*, tac. dial. *padar*, *semn. pia* (<*pitar). Bu sözdə də intervokal pozisiyada *t/d* ~ *y* əvəzlənməsi özünü göstərir. Burada postpozisiya mövqeyində *r* sonor samiti qorunmuşdur. Ümumiyyətlə, tat dilində, talış dilindən fərqli olaraq, söz sonunda *r* samitinin düşməsinə az rast gəlinir.

Birar//buror//burvar – «qardaş». Müq. et: fars. *bəradər*, tal. *boə*, tac. *barodar*, *semn. bere* (<*bratar).

Xuvar//xuvər – «bacı». Müq. et: fars. *xahər*, tal. *hova*, tac. *xohar*, *semn. xuakar* (<*xvākar). Sözdə *a* ~ *u* əvəzlənməsi tat dilinin Lahıc ləhcəsi üçün xüsusilə xarakterikdir (30, 9).

Söz ortasında *k* samitinin zəifləməsi *q/g*-yə keçməsi və yerini diftonq səsə verməsi nəticəsində *v* samiti törəmişdir: *xvakar* > *xukar* > *xuğar* > *xuar* > *xuvar//xuvər* və s.

Tat dilindəki bu formaya tacik dialektlərində də rast gəlmək olur (74, 210).

Duxtər – «qız» (Q., Qon. k.). Müq. et: fars. *doxtər*, tal. *kinə*, *semn. dot(a)*. kürd, tac. *duxtar* və s.

Bundan əlavə, tat dilində «qız» anlayışını bildirmək üçün *kilə* sözündən də istifadə olunur. Məs.: Ye siyə sim *kilə*, isbi ru kilə, Bıbərdan avozgə bə Dəxər mənə. «Bir qara göz, ağ üzlü qız, Aparır yenə də Daxara məni». (Daxar Lahıc qəsəbəsi ətrafındakı kəndlərdən birisinin adıdır).

Kuk//kük – «oğul» (əksər şivələrdə). Həmin leksem onunla əlamətdardır ki, başqa İran dillərində onun analoquna rast gəlmirik.

Qeyd olunan terminlərdən bir sıra mürəkkəb terminlər yaranmışdır. Şaquli istiqamətdə sıralanan qohumluq terminlərində *kələh* «böyük» sözündən istifadə olunur: *kələmay//kələmoy//kələmö* «nənə»; hərfən: *böyük ana*; *kələbaba//kələbab* «baba», hərfən: *böyük baba*; *kələ buror//kələ burvar* «böyük qardaş»; *kələmi* «böyük əmi» (valideynlərin əmisi); *kələ*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

dayı//kələ doyi «valideynlərin dayısı» və s.

Aparılan təhlil göstərir ki, türk dilində də bu sistem özünü göstərir: *büyük anne* «nənə», *büyük baba* «baba». Bir sıra başqa dillərdə müşahidə edilən bu halı, görünür, tipoloji oxşarlıq kimi qəbul etmək lazım gəlir.

Müxtəlif sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb qohumluq terminləri: *ku əmi//kü əmi* «əmioğlu», *kile əmi* «əmiqızı», *ku bibi//kü bibi* «bibioğlu», *kile bibi* «bibiqızı», *kile xalə//kile xola* «xalaqızı», *ku dayı//kü doyi* «dayioğlu», *kile dayı//doyi* «dayıqızı» və s.

Qan qohumluğu ilə bağlı düzəltmə terminlərə çox az təsadüf edilir: *xuvarle//xuvarlə*, *xuvargil* «bacılıq», *duxtərlə* «qızçıqaz», *duxtərgəri* «ögey qız» və s.

Qan qohumluğu ilə bağlı terminlərin içərisində ərəb və türk mənşəli sözlər də müəyyən yer tutur. Türk (Azərbaycan) mənşəli terminlər: *dayı//doyi* «dayı», *bibi* «bibisi», *qədəş* (Dəv.) «qohum» və s.

Qədəş – sözü *kadaş* şəklində «qan qohumu» və «qardaş» mənalarında qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır (58, 401-402). Bu söz Dəvəçi şivəsində geniş işlənir.

Bir sıra sözlər daha çox mürəkkəb qohumluq terminlərinin tərkibində işlədilir. Qeyd edək ki, həmin terminlər türk dilləri ilə tarixi əlaqəsi olan bir sıra İran dillərinə də keçmişdir. Tacik ədəbi dilində və dialektlərində *oça* «ana», *tağə//tağoyi* «dayı», *apa* «böyük bacı», *aka* «böyük qardaş», *qaysanqul//qayınsingil//qaysangəl* «baldız», *yanga//yana* (yığə) «ərin qardaşı», «qardaşarvadı» və s. türkiizmlər geniş şəkildə yayılmışdır (74, 210; 78, 106).

R.Şükürov Azərbaycan kürdlərinin dilində bütöv şəkildə Azərbaycan dilindən alınmış *əmioğlu*, *dayioğlu*, *xalaqızı*, *ma-maoğlu*, *bibioğlu* mürəkkəb qohumluq terminlərinin geniş işlənmə tezliyinə malik olduğunu qeyd edir (49, 96).

Tat dilində *dayı//doyi* terminləri ilə yanaşı, *xolu* «dayı»

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

termini də işlənməkdədir.

Qan qohumluğu bildirən terminlər içərisində bir neçə ərəb mənşəli terminə rast gəlinir: *əmu* // *əmi* «əmi», *xalə* // *xola* «xala» və s.

Son dövrlərdə, xüsusilə də, gənc nəslin şifahi nitqində rus dilindən alınma ata və anaya müraciət formaları olan *papa* və *mama* terminləri də işlənməkdədir.

b) Nikah qohumluğu ilə bağlı terminlər. Bu tipli terminlər nikaha girdikdən sonra ər və arvadın müvafiq surətdə yaxın qan qohumları ilə münasibətlərini ifadə edir. Həmin terminlərin içərisində İran mənşəli sadə terminlər üstünlük təşkil edir: *dumar*//*dumbar*//*dumbor* «kürəkən». Müq. et: fars. *damad*, tal. *zomo*, İran tat. *zoma*, semn. *zoma*; *şoxuvar*//*şöxüvar* «baldız», *şöbirar*//*şöburor*//*şöburvar* «qayın», *xüsur*//*xüşür* «qayınana» (tac. *xusur*).

Fars dilində olduğu kimi, tat dilində də «gəlin» anlayışı ərəb mənşəli *arus*//*ərüs* termini ilə ifadə edilir.

Müəyyən hallarda nikah qohumluğu təsviri yolla, mürəkəb sözlər vasitəsilə ifadə edilir. *xusurmərd*//*xüsürmərd* «qayınata», *zanbırar*//*zanburor*//*zənburvar* «qardaşarvadı», *zanəmi*//*zənəmi*//*zamu* «əmiarvadı», *zan dayı*//*zan doyi* «dayıarvadı» və s.

Nigah qohumluğu bildirən terminlər arasında *həvü* «günü» sözü xüsusi maraq doğurur. Bu söz talış dilində *əvisue* şəklində işlənir. Fars dilində *havu*, kürd dilində *hevi*, *heviye* terminləri daha çox işləkdir.

Göstərilənlərdən əlavə, tat dilində bilavasitə qohumluq terminlərinə aid olmayan, lakin «insan» anlayışı ilə bağlı olan *pırzən* «qarı», *pirmərd* «qoca kişi», *el* «övlad», *elgəri* «oğulluq», oğulluğa götürülmüş uşaq», *ayallü*//*elli* «uşaqlı», *ayalgəri*, «övladlığa götürülmüş uşaq» və s. ifadə formalarına da rast gəlirik.

Qohumluq terminlərinin dildə işlənməsi müxtəlif müraci-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ət formalarının yaranmasına şərait yaradır. Müraciət forması kimi bəzən tat dilində mövcud olan qohumluq terminlərindən, bəzən fərqli sözlərdən istifadə edilir. Bu cəhət qohumluq terminlərini kommunikativ vəzifəsindən irəli gəlir. Buna görə də qohumluq terminləri dildə iki formada özünü göstərir: vokativ (bilavasitə qohuma müraciət forması kimi) və qohum barəsində bəhs edərkən (ümumi şəkildə). Tat dilində vokativ məqamda qohumlara müraciət olunduqda kişi və qadınlar üçün fərqli sözlərdən istifadə olunur. Müəyən hallarda kişilərə və qadınlara müraciət formalarında mürəkkəb sözlərin ilk komponenti (səciyyələndirir söz) eyni olur. Məsələn: *əssəl* «bal», *kələ* «böyük», *bircə* «bircə», *disti* «dostu» və s. sözlər ünsiyyət prosesinə əzizləmə, nəvaziş çaları verir.

Tat dilində kişilərə və qadınlara məxsus aşağıdakı müraciət formaları geniş yayılmışdır. Kişilərə aid: *kələmi* «böyük əmi», *kələ dayi//doyi* «böyük dayı», *əssəl əmi* «bal əmi», *kələ baba//babo* «böyük baba» və s.

Qadınlara aid: *cılıxıs* «qızılıgıl», *əssəl bibi* «bal bibi», *bircə xola* «bircə xala», *bircə bibi* «bircə bibi», *hildisti* (<«hil + dostu»), *xondisti//dosti* (<«xandostu»), *lumidisti* («lumu» dostu), *ətirdisti* (<«ətirdostu»), *bircəbodom* (<«bircəbadam») və s. (30, 53).

Göründüyü kimi, tat dilində qadınlara müraciət zamanı istifadə edilən vokativ formalarda ətir, rayihə, dad və s.-lə asosiasiya yaradan adlarından istifadə edilir, kişilərə aid müraciət formalarında isə, hörmət, nəzakət, ailədə böyük-kiçiklik münasibətlərinin nəzərə alınması əsas yer tutur.

Qohumluq terminlərinin əksəriyyəti ümumxalq dilinin leksikasını təşkil edən sözlərdir. Bəzi hallarda Azərbaycan, ərəb və rus dillərindən alınmış söz və terminlərə də təsadüf olunur. Mö «ana», piyə «ata», nənə «nənə», baba «baba», kük «oğul», kilə «qız», xuvar «bacı», buror «qardaş», el «uşaq», zan «arvad», zan buror «qardşarvadı», şöxuvar «baldız», şöbu-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

rar «qayın», xüsür «qayınana», xüsürmərd «qayınata», dumbor «kürəkən», əmi, dayi, xala, bibi, xuvargil «bacılıq», bocanaq «bacanaq», yeznə «yezənə», küdoyi «dayıoğlu», küəmi «əmioğlu», kile dayi «dayıqızı», kübibi «bibioğlu», nəvəəmi «əminəvəsi», nəvedoyi «dayı nəvəsi», həvü «günü», şüvər «ər» və s.

Tat dilinin Lahıç ləhcəsində uşaq leksikonunda «dayı» mənasında *dodo* sözü işlənir. Məs.: Mehdi dodo hər sol və Loyic umoranbi. «Mehdi dayı hər il Lahıca gəlirdi».

Digər İran dillərindən talış dilində bu söz daha geniş işlənir. Talış dilində *dodo* sözü «böyük bacı» əsas mənasından əlavə anaya, analığa və s. müraciət zamanı işlədilən söz kimi də qeyd olunur (61, 235).

Digər tat ləhcələrində *dodo* sözüə rast gəlinir. Bu söz tacik dilində müəyyən fonetik dyşikliklə mürəkkəb qohumluq terminlərinin yaranmasına xidmət edir. Məs: *dodarran* «qayın» (arvadın qardaşı), *darsur* «qayın» (ərin qardaşı) və s. (74, 209).

Tat dilinin Lahıç ləhcəsində *xuvargil* «bacılıq» mənasında işlənir. İran dillərində bu söz *xorxənda* şəklində qeydə alınmışdır (62, 391-392). Əfqan dilində «bacı» mənasında *xor* işlənir (55, 53).

Tat dilində qohumluq terminlərinin bir qismi ərəb mənşəlidir: *ami//amu//əmi* «əmi», *xalə//xolla* «xala», *arus//ərüs* «gəlin», *aruslə//ərüslə* gəlinə əzizləmə mənasında müraciət, *arusəmi//ərüsəmi* «əmiarvadı» (əsasən Abşeron tatlarının dilində). Məs.: Arusəmi medsestrə kar saxtən «Əmimarvadı tibb bacısı işləyir» və s.

Bacanağ//bacanəğ – «bacanaq». Bu söz bütün tat ləhcələri üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi, bacıların ərələrinin bir-birinə müraciət formasıdır. Müasir Azərbaycan dilində *bacanaq* (dial. *bacanax//bacanağ*) «bacı» sözüə uyğun gəlir. Ə.Dəmirçizadə *-anaq* və ya *-naq* şəkilçilərini müqayisə edir (22, 44-45). Türk dilində bu sözə *bacınak* şəklində rast gəlinir (71, 1523).

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Dadaşi – «ata», «dadaş» mənasında tat dilinin Lahıc ləhcəsində qeydə alınmışdır. Məs: *Dadaşiman* hər sol in yərərə koştə bısoxtanbi. «Atam (dadaşım) hər il buraları əkdirirdi» və s.

Dadaş – Bu söz Azərbaycan dialektlərində, o cümlədən, Ordubad dialektində «böyük qardaş», Yardımlı şivəsində «dayı» mənasında geniş işlənir. Tat dilində bu söz «ata» anlamında işlənir. Tat dilinin Lahıc ləhcəsində «dadaşi» forması da qeydə alınmışdır. Talış dilində «böyük qardaş» mənasında işlənir. Bu söz eyni mənada Azərbaycan dilində də qeydə alınır. C.Məmmədquluzadənin «Ölülər» əsərində Nazlı qardaşı İsgəndərə «dadaş» deyə müraciət edir.

Dadaş termini Azərbaycan dilində kiçik bacı və qardaşın böyük qardaşa müraciəti kimi də işlənir (57, 17).

Damad – (Ab., Q., Xaç.) / «kürəkən». Umruz damad və xuneyni amarabü. «Bu gün kürəkən evimizə gəlmişdi» (Ab.). Bu söz fars mənşəli olub.

Qazı Bürhanəddinin dilində (17, 472), Quba rayonu şivəsində (4, 119), müasir türk dilində (33, 126) eyni mənada qeydə alınmışdır.

Tat dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər

Tat dilində tatların məişəti, yaşayışı, həyat tərzi, məşğuliyyət, eləcə də, onların ətraf aləmlə təması ilə bağlı olaraq müxtəlif sahələrə aid terminlər yaranmış və bu terminlər bu gün də işlənir. Təbabət, hərəb, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, zoologiya, botanika, iqtisadiyyat, astronomiya və s. bu terminlərin mənbəyini və mövzusunı təşkil edir. Qeyd olunan sahələrə aid terminoloji leksika sistem səciyyəsi daşımır və onların müəyyən bir sistemə salınması çətindir. Çünki bu terminlər tat danışığı dilində işlənən ümumişlək leksik qatda yer almış terminləri əhatə edir.

Tat dilinin terminoloji leksikasında təbabət terminləri

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

(məs.: *sərədər* «başağrısı», *işqəməburi* «qarınağrısı», *vor* «yel xəstəliyi», *hinoğ* «inaq», *çilk* «irin, çirk», *qısır* (ib.), *ruğanmü* «vazelin», *sinəgiri* «astma», *çix* «öskürək», *qançür* «sətəlcəm» və s.), astronomiya və coğrafiya terminləri (məs.: *xok* «torpaq», *xori* «yer», *afto* «günəş», *küləxır* «bulud», *moh* «ay», *rukərə* «çay», *vorxəzri* «şimal küləyi», *giləvor* «qərb küləyi», *vorış* «yağış», *vərf* «qar», *nuhur* «göl», «nohur», *küh* «dağ», *dih* «kənd», *zəvərə* «yoxuş», *sərbənüşvə//sərzimi* «eniş», *pişin* «günorta», *ruz* «gün», *şö* «gecə», *şəngüm* «axşam», *rah* «yol», *zumustun* «qış», *homin* «yay», *poriz* «payız», *vassol* «yaz», *dişənbi* «bazar ertəsi», *səşənbi* «çərşənbə axşamı», *çorşənbi* «çərşənbə», *şorinə* «cümə axşamı», *orinə* «cümə», *şənbi* «şənbə», *yekşənbi* «bazar günü», *səhət* «saat», *daqqa* «dəqiqə», *səboh* «səhər», *havo* «hava», *batdoğ* «batdaq», *vor* «yel», *zilincin* «zəlzələ», *birəq* «şimşək» və s.), zoologiya terminləri (məs.: *səg* «it», *pişig* «pişik», *yəvər* «düyə», *lari* «xoruz», *gomiş* «camış», *quç* «qoç», *həştərxon* dan. «həştərxan», «hinduşka», *vələnd* «hörümçək», *qulonça* «qulun», *xug* «donuz», *girg* «qurd, canavar», *xər* «eşşək», *xərgüş* «dövşan», *mor* «ilan», *girgirə* «vəhşi göyərçin, dra-dra», *xırs* «ayı», *pisgiri* «cırcırama», *pilpilək* «kəpənək», *cüci* «kirpi», *işic* «bit», *çır* «qurd», *mərəgö* «inək», *cisband* «qoyun», *mücinə* «qarışqa», *boğ* «qurbağa», *porsuğ* «porsuq», *əqrəb* «pələng», *siçoili* «siçovul», *şir* «şir, aslan», *ceyran*, *maral*, *əs* «at», *biz* «keçi», *qəcələ* «sağsağan», *pərəndə* «qaranquş», *gərg* «toyuq» və s.), botanika (*buroni* «lobya», *güvo* «ot», *dor* «ağac», *vəlg* «yarpaq», *əli* «alça», *zərdəali* «ərik», *təli* «tikan», *çılxıs* «qızılgül», *çılxısdor* «qızılgül kolu», *bağala* «böyürtkən» *müri* «moruq», *futoli* «əvəlik», *təşənəyoği* «həvəcüvə», *siyətum* «qara tum, çörək otu», *təhləsir* «sarımsaq», *qilin* «kartof», *piyoz* «soğan», *əssəli* «yonca növü», *tara* «tərə», *qamiş* «qamiş», *gezinə* «gicitkan», *ziris* «zirinc», *təliqətqəli* «çaytikanı», *bağalaxırsi* «qırmızı moruq», «ayı moruğu», *bihdor* «heyva ağacı», *si* «alma», *məşmə-*

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

şür «şaftalı», *qaqalaxırdi* «dəvədabanı», *ənginə* «qax», «meyvə qurusu», *lavaşına* «lavaşa», *isbimicə* «çobanyastığı», *bə-növşepəşmunaqafar* «bənövşə fəsiləsindən gül», *çimnüri* «alma növü» («göz işığı»), *çimxil* «itburnu» *kürmüri* «novruz bayramında yandırılan kol», «gəvən», *kürinə* «yarpız», *xoçamaz* «qoz», *əmrü* «armud», *gəndim* «arpa», *pənbə* «pambıq», *peyğəmbəri* «qarğıdalı», *bəli* «gilas», *dəmbül* «gavalı», *xəmzə* «yemiş», *zumustuni* «qarpız», *zərdə* «kök», *ənor* «nar», *vic* «tut çırpmaq üçün cadır (məs.: *məllö* «mola», *cənnət* «cənnət», *cəhənnəm* «cəhənnəm», *imom* «imam», *türbət* «türbə», *qurbon* «qurban», *düö* «dua», *qurön* «quran», *şiyə* «şiə», *sünnü* «sünnü», *müsülmun* «müsəlman», *məzor* «məzar», *mələk* «mələk», *cənəmoz* «canamaz», *peyğumbər* «peyğəmbər», *xudo* «allah», *seyid* «*seyid*» və s.), hərbi terminlər (məs.: *silahsoz* «silahsız», *zamburo* «vur getsin» (top növü), *gülləbur* «gülləkəsən (alət)», *qundoğ* «qundaq» və s.), arıçılıqla bağlı terminlər: *əng* «arı», *əngdor* «arıçı», *soya*, *birin* «arı səbəti», *şum* «şan», *dərəmum* «arının səbətin qapısını mumla örtməsi», *şah* «ana arı», *kələsər* «erkək arı», *ləşgər* «xammal daşıyan işçi arı», *vəçəəng* «arı vecəsi», *əssəl* «bal», *nüne* «yuva», *şəhəkü* «çarpaz ağac» və s., kənd təsərrüfatı: *saqot* «dəhrə», *təvər* «balta», *tapançü* «belə bənzər alət», *bilinc* «yaba», *qartanqa* «yüyən» *damdamundan* «körük basmaq», *köyduñ* «tövlə», *məbrəd* «yeyə», *rəncbəri* «əkinçilik», «rəncbərlilik», *sərgin* «peyin» və s.) işlənir.

Müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı, iqtisadi və mədəni əlaqələrin artması müxtəlif sahələrə aid beynəlmiləl, eləcə də sahə terminlərinin alınmasını sürətləndirmişdir. Bir sıra terminlər insan məişəti, cəmiyyət və dövlətlə bağlı olduğundan, danışiq dili kimi istifadə olunan dillərə də keçir. Bu cür terminlərin tat dilində də işlənməsi qeydə alınır. Məsələn: komputer, parlament, prezident, monitor, internet, sayt, atom, atom bombası, siyasət, veto, sanksiya, humanitar yardım, blokada, atəşkəs və s. Bu cür terminlərin tat dili üçün qruplaşdırılması,

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

təsnifi, təhlil və araşdırılması bu dilin leksikologiyasının öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımasa da, onların dilin ümumi leksik sistemində yer tutması nəzərə alınmalı və belə terminlər də lüğət fondunun tərkib hissəsi kimi qeydə alınmalıdır.

Beləliklə, tat dilində işlənən terminlər əsasında aparılmış tədqiqat göstərir ki, bu dildə terminlər müəyyən sahələrlə, xüsusən sənət-peşə ilə bağlı olaraq geniş yayılmışdır və tat dilinin xüsusi leksik qatı kimi diqqətə layiqdir. İndi isə müxtəlif sahələrlə baxlı terminləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirək.

Zoologiyaya aid terminoloji leksikanın əsas hissəsi quş və heyvan adlarını bildirir. Bu adlar həm terminoloji vahidin quruluşu, həm əmələgəlmə yolu, həm də etimologiyasına görə maraqlıdır. Ona görə də bu terminlərin bir qismi üzərində dayanmaq lazım gəlir.

Laxlaxa – «ağacdələn». Bu təqlidi sözdür. *Laxlaxa* «qabda çalxalanan suyun səsinə və ona oxşar bütün səsləri bildirir. Burada *-a* şəkilçidir və «oxşar, kimi» mənasını ifadə edir. Bu söz Quba və Qonaqkənd ləhcələri üçün xarakterikdir.

Cincit – «balaca quş». Tat dilindəki *cincit* «diribaş» sözündən alınmışdır.

Qəçələ qəriğ – «zığzığ». Bu quşların əksəriyyətinin başının qabaq hissəsində tük olmadığından, onlara belə ad verilmişdir.

Bənlibiyo – «sarıköynək». Quba ərazisində bu quşa əsasən may-iyul aylarında giləsin yetişməsi ərəfəsində təsadüf edilir.

Bəhlibilu – hərfən: «giləsgəl» (*bəhli* «gilə» + *bilu* «gəl»).

Kaca – «sərçəyəoxşar quş». Tat dilinin Quba ləhcəsində *karcə* qulaqları çox qısa və kobud olan qoyuna deyirlər. Göstərilən quşun qulaqları da buna oxşadığından, ona belə ad verilmişlər.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Şöügərd – «yarasa». *Şöü* «gecə», *gərd* isə *gəştən* (gəzmək) felindən olub, söz bütövlükdə «gecəgəzən» mənasını verir.

Şünəbəsər – «şanapipik». Tat dilində *şunə* «daraq», *sər* «baş», *-bə* istiqamət bildirən şəkilçidir. Hərfin: «daraqbaş» deməkdir. Azərbaycan dilindəki *şanapipik* sözü də *eyni* mənə üzrə motivlənmişdir. Tat dilində *şunə* «daraq» mənasındadır.

Kələsər – «eşşək arısı». Bu söz aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: *kilə//kələ* «yekə», *sər* «baş», yəni, *yekəbaş*.

Beçə – «arı beçəsi, arı balası».

Qələngərək//qeyçəngərək – Dialektde bu, həşərat növü barəsində deyilir: «xırda uçan böcək».

Şüçiraği – «şəbçıraq». *Şəbçıraq* sözünün *şü//şöü//şe* mənası bu sözün motivini tamamilə ehtiva edir.

Pilpilək//pilpirek – «kəpənək». Talış dilində kəpənək mənası *liləpər/lüləpər* sözü ilə ifadə olunur. Sonuncu hecəda *l~r* əvəzlənməsi nəzəri cəlb edir. *Lüləpər(ə)* sözü Azərbaycan dilinin Cəlilabad və Lənkəran şivəsində «kəpənək» mənasında işlənilib, ola bilsin ki, *pilpirek* sözünün də mötəvini açmağa kömək edə bilər (4, 373).

Şud//şut – «taxtabiti».

Hüni – «ağcaqanad». İsmayılı şivəsində bu söz geniş işlənir. *Hüni/hünü* variantlarında Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində işlənir (4, 232).

Puskuri – «uçan balaca həşərat». Tat dilində *puskuri* leksemi əsasən «kiçik, balaca» mənası verir.

Ları – «toyuq cinsi»; «döyüşkən toyuq və ya xoruz». M.N.Əfəndiyev bu sözün tat dilinin Lahıc ləhcəsində «döyüşkən xoruz» mənasında işləndiyini qeyd edir (82, 45).

Şürkinə – «qurudulmuş meyvələr və quru yemək şeylərinin üzərinə qonub tor əmələ gətirən qurd». Bu söz «güvə» mənasında talış dilindən Azərbaycan dilinin Lənkəran şivəsinə keçərək, işlənməkdədir.

Tat dilində fitonimlər

Tatların Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yaşaması, bu ərazilərdəki bitki örtüyünün müxtəlifliyi tat dilinin leksikasında da ifadəsini tapmışdır. Təbii ki, bu bitkilərin adları tat dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrində işlənir. Məsələn, Quba dialektindən toplanan 200-ə yaxın mədəni və yabani ot və bitki adı var. Bu adlar arasında həm alınma, həm ümumiran mənşəli, həm də tat dilinin özünə məxsus olan sözlər var. Belə bitki adlarından bəzilərini nəzərdən keçirək.

Bəğələ//bəqələ – «böyürtkən kolu və meyvəsi». Azərbaycan dilinin Quba dialektində işlənir. Uşaqlar *bəqələni* yığıb yiyədülər. İsmayılı ləhcəsində *bəğələ* variantında qeydə alınır: *Bəğələ* dəyib, gedək yığax (43, 231; 3, 43). Azərbaycan dilində *bəqələ//bəğələ* leksemnin dubleti, sinonimi kimi dilin özünə məxsus *böyürtikən//böyürtkən* sözü işlənir.

Lüxxüm – «enliyarpaqlı, gövdəsi yeməli meşə bitkisi».

Pəl – «kəvərəoxşar yeməli meşə soğanı».

Xərkər//xərxəri – «taxıl zəmilərinin arasında bitən zərərli yabani bitki növü».

Cüçələ – «əsasən taxıl zəmilərində bitib, toxumları və gövdəsi tikanlı bitki növü».

Gezinə//Gəznə – «gicirtkan». *Gezinə* İsmayılı şivəsində «gicirtkən» mənasında qeydə alınmışdır. Tat ləhcələrində eyni anlamda *gezinə//cezinə//qezinə* fonetik variantlarında geniş şəkildə işlənir. Məs: Be vor xəstəliyi gezinə faydolıyı. «Yel xəstəliyinə gicirtkən faydalıdır» və s. Talış dilində *qəzənə* variantı işlənir.

Kərməgiyo//girməgiyo – «mədədəki qurdu tökmək üçün qaynadılıb suyu içilən ot». Tat dilinin Quba ləhcəsində bu söz *kərməgiyo* formasında işlənib, «istiot» mənası ilə motivlənmişdir, müq. et: *kərm//gərm* «isti», *-ə* «şəkilçisi», *giyo* «ot».

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Müri – «çiyələk». Əksər tat şivələrində geniş şəkildə işlənir.

Əngəbuy – «nanəyəoxşar bal iyi verən mədəni bitki». Tat dilində *əng* «arı», *-ə* «şəkilçi» və *buy//bu* «iy, qoxu» hissələrindən.

Zəncirəbənd – «armud növü».

Dumbul gavalı – «iri gavalı növü». Mürəkkəb sözün birinci tərəfi */dumbul/* «ətli, iri, gombul» deməkdir.

Məməbizi – «xırda və uzunsov alça növü». *Məmə* «döş», *büz* «keçi», *-i* sözün motivi «keçiməməyi» *keçi* məməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində «keçiməməyi» adlı üzüm növü var. Tat dilinin Quba ləhcəsində *məməbüzi* (hərfən: «keçiməməsi») eyni zamanda, həm çiyələyin və həm də böyürtkənin müvafiq əlamətlə səciyyələnən bir növünə də deyilir.

Püspüsə – «gavalı növü». Bu söz tat dilində həm də «xırda hissəcikli quru, rahat ovulan şey», «girmiş» deməkdir.

Qarq – «qozun yaşıl qabığı» («qoaq»).

Bəlyabağı – «balqabaq». Əsasən Abşeron, Quba, Qonaqkənd ləhcələrində geniş işlənir. Məs: Ə bəlyəbağı yeqdə qutab nezim. «Balqabaqdan bir az qutab bişirək» və s.

Cıbrıx – «çılpaq», «qərzəksiz, qərzəkdən çıxmış qoz, fındıq, şabalıd». *Cıbrıxdan çıxmaq* «susuzluqdan yanmaq». Tat ləhcələrində də bu söz *cıbrığıdərman//cıbrıx durmarən* «cıbrığı çıxmaq, susuzluqdan yanmaq» mənasında geniş işlənir. *Cıbrıx* sözü Azərbaycan şivələrində də işlənir.

Çətənə – «ləpəsi çətin çıxan». İn xoçəməzə həmey *çətənəyi*. «Bu qozun hamısı çətənədir». Azərbaycan dialekt və şivələrində də bu söz eyni mənada işlənir (4, 102).

Gəlinbarmağı – Bakı dialektində bu söz üzüm növünü bildirir. İsmayılı şivəsində isə xüsusi əhəmiyyəti olan yabanı bitkinin adı kimi işlənir. Tat dilində bu sözün qarşılığı «pəlpə-tənyən»dur.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Qaqalaxırdi – «dəvədabanı». Hər iki mürəkkəb sözün motivi eynidir.

Tat dilində tibb terminləri

Tibbə aid termin və ifadələr tat dilində, əsasən, xəstəliklərin adından ibarətdir. Məsələn: *çüməürə//çümörə* «göz xəstəliyi» (*çüm* «göz», *öürə//örə* «duman»); *zərdi* «sarılıq» (*zərd* «sarı» sözündən); *qulə//olə* «çiçək» (*ou/o* «su», *-lə* kiçiltmə bildirən şəkilçi); *xuruzyek//xuruzek* «inaq» müq. et: Azərb. dial. *xoruzəkzərdou//zərdo* «yaradan axan sarı su, irin»; bu fakt sözün motivində öz əksini tapmışdır: «Zərd» + «ab» *isbirə* «insan ağızının kənarlarında əmələ gələn ağ rəngli yara» (*isbirə* «ağ, ağrəngli», *-ə* şəkl).

Dini terminlər

Dinlə, islamla bağlı söz və terminlərin, demək olar ki, əksəriyyəti ərəb mənşəlidir və Azərbaycan dili vasitəsi ilə tat dilinə keçmişdir. Məsələn: *məllö* «molla», *cənnət* «cənnət», *cəhənnəm* «cəhənnəm», *imom* «imam», *dəfn* «dəfn», *türbət* «türbə», *qurban* «qurban», *düö* «dua», *qurön* «quran», *şiyə* «şiə», *sünni* «sünnü», *müsölmun* «müsəlman», *məzor* «məzar», *mələk* «mələk», *cənəmoz* «canamaz», *peyğumbər* «peyğəmbər», *xudo* «allah», *seyid* «seyid» və s.

Kənd təsərrüfatı ilə bağlı terminlər

Tat dilində kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid terminlər mövcuddur. Vaxtilə bu sahələr peşə, sənət səviyyəsində olmuşdur. İndi də əhalinin müəyyən bir hissəsi bu sahələrlə peşə kimi məşğul olur. Belə sahələr arasında arıçılıq, quşçuluq, qoyunçuluq və s. qeyd edə bilərik. Bu sahələrdə

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

işləyənlərin leksikasında kənd təsərrüfatına aid müxtəlif vasitələrin adları işlənir. Kənd təsərrüfatı alətləri, kənd təsərrüfatı üçün nəzərdə tutulmuş tikililər, istehsal prosesində alınan məhsulların adları bu leksikanın tərkib hissələrini təşkil edir. Məsələn: *saqot* «dəhrə», *təvər* «balta», *tapançü* «belə bənzər alət», *xiyəh* «kürk», *bilinc* «yaba», *qartanqa* «yüyən», *damdamundan* «körüku basmaq», *köydun* «tövlə», *məbrəd* «yeyə», *rəncbəri* «əkinçilik», «rəncbərlük», *sərgin* «peyin», *xırş* «ağuz» (doğmuş heyvanın ilk südü) və s. Kənd təsərrüfatı sahəsində işlədilən bir neçə termini nəzərdən keçirək.

Ağıl/ağul – «yayda mal-qara saxlamaq üçün ətrafı çəpərə alınmış açıq yer»; «qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan hazırlanmış yer. Məs.: Mərəqoya amarund bə ağul (Dəv.) «Qoyunlar ağıla gəldi».

Qilində – İsmayılı şivəsində «heyvanın boynuna keçirilən dairəvi ağac» mənasında qeydə alınmışdır. Tat ləhcələrində bu söz «boyunbağı, muncuq» mənalarını da bildirir.

Xarazan – «kotana, arabaya qoşulan öküzlərin birinci cütü».

Bəhərxır – Bakı dialektində bu söz «müvəqqəti bağ kirayə götürən adam» mənasında qeydə alınmışdır. Tat dilinin Abşeron ləhcəsində *xiran* «almaq» mənasında işlənən feldir. Belə düşünmək olar ki, «Bəhərxır» sözünün tərkibindəki «xır» komponenti məhz bu fellə bağlıdır.

Tatların məşğul olduğu sahələrdən biri də arıçılıqdır. Ona görə də tat dilində arıçılıqla bağlı bir sıra leksik vahidlər işlənir ki, onlar terminoloji səciyyə daşıyır. Məsələn: *əng* «arı», *əngdor* «arıçı», *soya*, *birin* «arı səbəti», *şum* «şan», *dərəmum* «arının səbətin qapısını mumla örtməsi», *şah* «ana arı», *kələsər* «erkək arı», *ləşgər* «işçi arı», *vəçə əng* «arı balası» (vecəsi), *əssəl* «bal», *nüne* «yuva», *şəhəkü* «çarpaz ağac» və s. Tat dilinin arıçılıq terminlərindən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Kələsər – Tat dilində bu söz «işçi arı» mənasında qeydə alınmışdır. Dialekt və şivələrdə «işçi arı»; «təzə əkilməş tənək» mənalarına rast gəlinir.

Vəcə – Tat dilində bu söz yeni əmələ gəlmiş arı ailəsi mənasında işlənir. İ.Tahirov həmin sözü geniş təhlil etmişdir. Tat dilindən keçməsi ehtimal olunur. Məlumdur ki, qədim İran dillərində sözü *v* səsinə saxlayan dillərdən biri də tat dilidir. Qədim İran dillərində sözü *v* tarixi inkişaf prosesində fars, tacik və s. dillərində *b* səsinə keçmişdir (72, 89). Sözü *v* talış dilində də qalmışdır (63, 228). Əyanilik xatirinə bir misala diqqət yetirək.

Haqqında danışdığımız *vəcə* sözü orta fars dilində *vaççağ* şəklində işlənmişdir (73, 85). *Vəcə* sözünün müasir fars dilində qarşılığı *bəççe*-dir. Qanunauyğun olaraq, orta fars dilindəki müasir fars dilində *b*-yə keçmişdir. Azərbaycan dilində *bəçə* «cavan xoruz» sözü də işlənir. Bu fonetik və semantik variantların tarixən bağlı olmasına heç bir şübhə yoxdur. Ancaq bilmək lazımdır ki, ədəbi dil və dialektlərin yolu heç də həmişə bir-birinə uyğun gəlmir. Belə ki, ədəbi dildə səs dəyişmələri baş verdiyi hallarda belə, dialektlərdə köhnə «format» özünü mühafizə edə bilər. Lakin *b-v* əvəzlənməsi Quba dialekti üçün və, ümumiyyətlə, şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik deyil.

Bu hadisə, əsasən, qərb və qismən şimal qrupu dialekt və şivələrində aiddir (48, 86). Doğrudan da Şəkiddə və Göyçayda «yeni əmələ gəlmiş arı ailəsi» mənasında *veçə* sözü işlənir (31, 199; 52, 27).

Tat dilində *vəcə* «bala, körpə» deməkdir (26, 103). Quba dialektində həmin söz daha da konkretləşərək, «körpə arı» anlamında işlənir. İsmayilli rayonu şivələrində isə *vəcə* keçi balasına deyilir. – Bugün *vəcələr* yaxşı otdadı (50, 66-67).

Qeyd etmək lazımdır ki, İran dillərində *vəcə* təzə pöhrələrə deyilir. Bəzən kiçik uşaqlara «vəçə» deyilir. Məsələn talış

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

dilində: In əğılon əçey *vəçonin* «Bu uşaqlar onun balalarıdır». Talış dilində *vəçə-xiçə* qoşa sözü də işlədilir ki, bu da «pöhrə – budaq», «şax – ğudaq» mənasındadır.

Oğuz və Qəbələ rayonlarında fındıq kolunun dibindən çıxmış təzə zoğlara *beçə* deyirlər. Məhsul bol olsun deyə beçələri kəsirlər. Beçələri böyüyəndən sonra çıxarıb əkmək olur.

Biz hiss edirik ki, *beçə/veçə* sözündən lazım olduğundan artıq danışdıq. Hər halda burası inkar edilməzdir ki, bu ifadə də sözdür və hər bir söz kimi, dildə müxtəlif əlaqə və münasibətlərdə olur.

Coğrafiya və astronomiya ilə bağlı terminlər

Bu qrupdan olan leksik vahidlər də tat dilində müəyyən qrup yaradır. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Çircir – «şəlalə». Tat dilində *ş~ç* əvəzlənməsi baş vermişdir: *çirçir~çurçur~çurçura* (*-a* şəkilçisi tat dilində adlardan ad düzəldən şəkilçidir. Məs: *çox* «çax». – Çoxa «budaq», *ruz* «gün» ~ *ruza* «orucluq», *dəst* «əl» ~ *dəstə* «yeniyetmə uşaq» və s. (29, 67). Burada səstəqlidi sözdən düzəltmə ad yaranmışdır.

Cıqqırığ – (güclə çıxarılan) (Lah., Məl.) «səs».

Daracağ – «keçid, dağ keçidi», «gədik», «aşıırım».

Adına – «cümə axşamı». Azərbaycan dili dialekt və sözlərində də işlənir.

Tousdum – (Ab.) «yay». Bə *tousdum* bağ lap pırvayı birənü. «Yayda ora lap qiyamət olur». Müq. et: fars. *tabestan*. «Yay» mənası tat ləhcələrində *hamin//homin* sözünə də məxsusdur.

Tat dilində təbiət hadisələri ilə bağlı terminlər sırasına *abi-bahar//obi bohor* «bahar suyu», *əvvəlin bahar//əvvəlin bohor* «ilk bahar», tiri kamon «göy qurşağı» kimi söz və terminlər də daxildir.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Tat dilində təbiət obyektlərinin adlarını bildirən bir çox sözlər var ki, onların əksəriyyəti ümumiran mənşəli olub, coğrafiyaya aid terminoloji leksika səciyyəsi daşıyır.

Tat dilinin onomastik leksikası

Onomastik vahidlər alınma ola bildiyi kimi, onların tərkibində alınma sözlər də işlənə bilər. Alınma onomastik vahidlər və alınma sözlərin köməyi ilə düzələn onomastik vahidlər bir-birindən fərqli anlayışlardır.

Müasir tat-müsəlmanların əcdadları İranda yaşamışlar və orada indi də tatlar yaşayır. V.İ.Savina müasir dövrdə İranda tatların farslarla qarışaraq, assimilyasiyaya uğradığını qeyd etmişdir (76, 143). Buna baxmayaraq, ərəzidə tat adı və tat dili ilə bağlı onomastik vahidlər, o cümlədən toponimlər az deyil. İran Azərbaycanında *Tatkəndi*, *Tatlar*, *Tatqışlaq*, *Tatxa* kimi toponimlər qeydə alınır. A.Qurbanov qeyd edir ki, dildə hər bir xüsusi ad – onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib, müasir zamana kimi gətirib çıxaran real faktlar, tarixin canlı izləridir (36, 3).

Azərbaycanın xüsusi adlar sistemində *tat* etnonimi ilə bağlı bir sıra onomastik vahidlər yer tutur. T.Əhmədov bu məsələ ilə bağlı olaraq yazmışdır: «Tat toponimlərinə tatların müəyyən yerlərdə kompakt və əsasən isə azərbaycandilli əhali ilə qarışıq şəkildə Dərbənd-Quba-Dəvəçi-Siyəzən-Xızı-Abşeron zonalarında ara-sıra təsadüf olunur. Bu qrup toponimləri fərqləndirən cəhət tərkiblərində ən çox *dahar* «qaya», *o* «su», *di* «kənd», *təng* «dar», *sər* «üst, baş», *xar* «yer» və s. söz və terminlərin işlənməsidir: *Xaruşə*, *Gəndov/Gəndo*, *Nügədi* və s.» (23, 69).

A.Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının əsaslarını sistemli şəkildə araşdırmış, bu sahənin prinsiplərini və xüsusiyyətlərini

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ni, nəzəri əsaslarını, tədqiqi yollarını hərtərəfli aydınlaşdırmış, onomalogiya ilə bağlı dilçilər qarşısında duran vəzifələrin tam spektrini açmışdır. Tədqiqatçı başqa dillərə məxsus onomastik vahidlərə də yer ayırmış, bu sahədə tədqiqatların əhəmiyyətini qeyd etmişdir: «Dilimizin leksikasına başqa lüğəvi vahidlərlə bərabər, bir sıra onomastik vahidlər də daxil olmuşdur. Onların dilimizə keçmə tarixi olduqca müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Dilimizin onomastik sistemini müəyyən dövrlər üzrə araşdırıb tədqiq etmək, başqa dillərə məxsus xüsusi adların mənşəyini müəyyənləşdirməklə, çox mühüm elmi nəticələrə gəlmək olar. Müasir Azərbaycan dilçiliyi bu barədə hələ öz sözünü deməmişdir» (16, 316).

Azərbaycan onomastik vahidlərinin arasında Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların dillərində olan bir sıra onomastik vahidlər qeydə alınır. Bu onomalogiyanın, demək olar ki, bütün şöbələrində (antroponimiya, etnonimiya, toponimiya, hidronimiya, zoonimiya) əksini tapır. Azərbaycan dilində başqa dillərdən alınmalar antroponimiyada daha geniş yayılmışdır. Başqa dillərə aid onomastik vahidlərin tədqiqi prosesində dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində xüsusi adda izlərini saxlayan bir sıra linqvistik və ekstralingvistik hadisələri üzə çıxarmaq olur. Alınma və ya tərkibində alınma ünsür olan onomastik vahidlərin tədqiqi bu cəhətdən də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında tat dili ilə bağlı bir sıra vahidlər aşkar edilir. «Bakı ətrafında bir sıra tatdilli toponimlər mövcuddur. Məsələn: *Şubanı, Zuğulba, Zirə, Dübəndi, Gürqan, Şüvəlan, Biləcəri, Balaxanı, Bilgəh, Kürdəxanı* və s. İsmayilli rayonu ərazisində rast gəlinən bəzi yer adları da İran qrupu dillərinə aid toponimlərdəndir. Məsələn: *Ərəkit, Qərçə, Uştal, Mücühəftəran, Keşxurt, Kənzə, Balik, Güyüm, Əhən, Duvaryan, Qoydan, Ximran, Bilistan, Bəhliyan, Kirk, Mingə* və s.» (37, 318).

Tat dilinin onomastikası iki aspektdən tədqiq oluna bilər.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Birinci aspekt bilavasitə tat dilinə məxsus onomastik vahidləri ayırıb, ayrı-ayrılıqda antroponimlər, toponimlər, hidronimlər və s. üzrə qruplaşdırmaqla, araşdırmağı tələb edir. Bu cəhət, dünyada yayılmış dillərdən biri olan tat dilinin tədqiqi, dünya dillərinin inkişaf xüsusiyyətlərini öyrənmək, ümumiyyətlə dil sistemində gedən proseslərə aydınlıq gətirmək, dillərarası əlaqələrin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır. İkinci aspekt Azərbaycan ərazisində tat dili ilə bağlı müşahidə olunan onomastik vahidləri araşdırmaqla əlaqəlidir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma Azərbaycan-tat dil əlaqələrinin öyrənilməsi üçün lazımlı məsələlərdəndir. Bununla yanaşı, xüsusi adların mənşəyi məsələsinə aydınlıq gətirmək, fərqli fikir və mülahizələrin daim müqayisəli şəkildə, tarixi-coğrafi faktlar, etimoloji təhlil zəminində işlərin aparılmasını tələb edir.

Onomastik vahidlər arasında toponimlərin xüsusi yeri var. Toponimlər təkrarlanan ola bilər. Təkrarlanan toponimləri bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə fərqləndirici sözdən istifadə edilir. Bir sıra toponimlərin tərkibində xalqın, etnosun, tayfanın adı durur. Azərbaycanda təkribində «tat» sözü olan bir neçə toponim var: *Tatlar (Kəlbəcər, Ağdaş)*, *Tatlı (Ağstafa, Samux)*. Qeyd olunan toponimlər sırasında *Tatoba (Lənkəran)*, *Tatoni (Lerik)*, *Tatyanoba (Masallı)* toponimlərinin də verilməsi hallarına da rast gəlirik. Lakin sonuncuların «tat» etnik qrupu ilə bağlılığı yoxdur. Bu toponimlərin tərkibində işlənmiş *tat* sözü talış dilindən olub, «isti» mənasındadır. Yaşayış məskəmindəki isti su bulaqları da bu fikri təsdiqləyir. *Tatlar* və *Tatlı* toponimlərinin izahı ilə bağlı fərqli fikirlər müşahidə olunur. Kəlbəcər və Ağdaş rayonlarındakı Tatlar kəndlərinin adı «İrandangəlmə» tatlar nəslinin adı ilə bağlanır. Tatlı (Qazax) kəndinin adı isə «əkinçi, biçinçi, oturaq həyat keçirən» mənasında izah olunur və onun tat etnik qrupu ilə bağlılığının olmadığı göstərilir (13, 458). Burada bir məsələyə aydın-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

lıq gətirmək, onun üzərində dayanmaq lazım gəlir. Q.Qeybulayev əsərində M.Kaşqariyə istinadla qeyd edir ki, türklər farsca danışanları «tat» adlandırmışlar. Tədqiqatçıların fikirlərinə görə isə, «tat» sözünün ilkin mənası «iranlı», «iranca danışan», «oturaq həyat keçirən», «əkinçi» olmuşdur (54, 181). Ağstafa və Samux ərazisindəki *Tatlı* toponimlərinin izahında da bu fikir əsas götürülmüşdür. Əlbəttə, ilkin məna bu cür qəbul olunsaydı, sözün «tat» etnik qrupu ilə bağlılığını inkar etmək olmaz. Çünki tatlar həm İran dillərindən birində danışmış, həm İrandangəlmə olmuş, həm də oturaq həyat tərzini keçirmiş, əkinçiliklə məşğul olmuşlar.

Qərbi Azərbaycan ərazisində *Tatluqışlaq* adında yaşayış məskəninə adının Tatlu tayfasının adından götürülməsi və bu tayfanın orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış Ulu Yeruk tayfa birləşməsinin Tatlu qolundan olması haqqında fikir var (16, 382). Yuxarıda İran Azərbaycanı ərazisində *Tatqışlaq* toponiminin olması haqqında məlumat vermişdik. Bu toponimin tərkibində «tat» və «qışlaq» tərkib hissələri var. Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş «Tatluqışlaq» şəklində olan toponimin də tərkibində «tatlu» və «qışlaq» tərkib hissələri mövcuddur. Hər ehtimala görə, bu iki toponim eyni əsaslar zəminində formalaşmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, Kəlbəcər rayonundakı Tatlar kəndi Qərbi Azərbaycan ərazisindən köçənlər tərəfindən salınmış yaşayış məskəni olmuşdur. Yeri gəlmişkən onu da demək vacibdir ki, ermənilərin monomillətçilik siyasəti yalnız türklərə qarşı çevrilməmişdir. Qərbi Azərbaycanda yaşamış başqa xalqların nümayəndələri də zaman-zaman erməni daşnaqlarının zülmünə məruz qalmış, onlar da yaşadıkları ərazilərdən zorla çıxarılmış, ermənilərin törətdikləri qırğınların qurbanı olmuşlar.

Tərkibində tat dilinə aid sözlər olan bəzi onomastik vahidləri nəzərdən keçirərkən onların bir qisminin Azərbaycan toponimikasında əsaslı şəkildə yer tutması aydın olur. Bu topo-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

nimlərin bəzilərində türk mənşəli tərkib hissələr də işləkliyi ilə seçilir.

Əhən – İsmayilli rayonunda kənd adı, yaşayış məskəni. Niyaldağ silsiləsinin ətəyində, Lahıç çökəkliyində yerləşir. Əhalisi Lahıç kəndindən çıxanlardır. *Əhən/ohun* tat dilində «dəmir» deməkdir. Kəndin adı əhalinin dəmirçiliklə məşğul olması ilə əlaqəlidir.

Niyaldağ – İsmayilli rayonunun ərazisində olan dağın adıdır. Yazılı mənbələrdə dağın adı X əsrdən məlumdur. O, İranın Lahıcan mahalındakı eyniadlı oronimlə bağlıdır. Bu mahaldan köçürülmüş tatlar yeni yaşayış məskənlərindəki dağı eyni adla adlandırmışlar. *Niy* tat dilində «doqquz» mənasında olan sözlə *yal* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tədqiqatçılar bu sözün türk dillərindəki *naal/nial* sözündən olub, «yaşıl, göy, ot, bitki» anlamında olan sözdən götürülməsini, iki saitin arasına türk dilləri üçün səciyyəvi olan «y»samiti artımı ilə əlaqələndirərək türk mənşəli olması fikrini irəli sürmüşlər (13, 386).

Nügədi – Quba rayonunda kənd adıdır. Tat. *nügə/nüə* «yeni» və *di* «kənd» sözlərindən yaranmışdır («Yenikənd»). Bu model üzrə əmələ gəlmiş toponimlərə irandilli əhalinin yaşadığı başqa ərazilərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, *Nüvədi* toponimi Lerik rayonunda kənd adını bildirir. Eyni adlı kənd erməni işğalına qədər Zəngilan rayonunda olmuşdur. Azərbaycanın Ağsu və Şamaxı rayonlarında *nüydü* adlı kəndlər var.

Novxanı – Abşeron rayonunda kənd adıdır. Tat. dilindəki *nou* «yeni» və *xanı* (<*xana*) tərkib hissələrindən əmələ gəlmişdir. (Yəni, *yeni* evlər, yeni məskənlər) və s.

Abşeron ərazisində bu model üzrə düzəlmiş başqa yaşayış məntəqələri də var.

Balaxanı – *Bala* və tat *xana* sözlərindən tərkib olunmuşdur. T.Əhmədov toponimin tərkibindəki *bala* komponentini «yüksək yer, təpə» kimi izah edir. Müəllif *xana* komponenti

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

haqqında yazmışdır: «İran dillərində müstəqil leksik vahid kimi «ev, mənzil» mənasında işlənən *xana* sözü Azərbaycan dilinə keçərək, onun toponimiyasında bir sıra mürəkkəb oykonimlər formalaşdırmağa xidmət edən topokomponent funksiyasını yerinə yetirir. Müəyyən hallarda bu formant yerli dialekt və şivə xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, *xanə/xanı* variantlarında da tələffüz olunur» (23, 180).

Bizə belə gəlir ki, *xana* ünsürünün *xanı* şəklinə düşməsində müvafiq toponimlərin rusca variantının təsiri olmuşdur.

Həşəxonə//Həşəxunə//Xəşəxunə – Abşeron yarımadasında Qala yaşayış məskəni ərazisində yerləşən kəndin adıdır. İlk vaxtlar burada səkkiz ev olmuşdur. Toponimin tərkibindəki «həş» (*haşt/həşt* «səkkiz») də buna işarə edir.

Ümumiyyətlə, «xana» sözü Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsaslı şəkildə yer almış və bir sıra onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. *Xana* sözü ilə əmələ gələn bəzi onomastik vahidlərin izahında maraqlı bir məsələ ilə üzləşmək olur. Bu İran mənşəli *xanə* və *gah* (yer) sözlərinin birləşməsindən alınan toponimlərin izahında üzə çıxır. Belə toponimlərin yaranma tarixi başqadır. Əvvəllər müqəddəs yer kimi qəbul olunmuş ərazidə tikilmiş, salınmış tikililəri «xanəgah» adlandırılmışlar. Bu məsələdə V.V.Bartoldun izahına əsaslanaraq, İ.M.Oranskinin «xane» sözünün «zahidlərin, asketlərin hücrəsi» mənasını qəbul etmişdir (65, 58-75).

Gəndob/Qəndob/Gəndo – Bizcə, aşağıdakı tərkib hissələrindən ibarətdir: «gənd» və «ob». Ümumi mənası «şirin su, qənd kimi şirin su» formasında izah oluna bilər.

Aragird – Bu, mikrotoponim olub, Lahıcda məhəllə adını bildirir. M.Ə.Əfəndiyevin fikrincə, Lahıcın üç məhəlləsindən birinin adı olan bu söz türkmənşəlidir. Dağların arasında olduğuna görə «araya girdi» kimi izah edilir (82, 45-46). *Gird* sözünü İran dilləri materialı əsasında «dəyirmə, dairəvi» mənasında izah etmək də mümkündür. Məhəllənin dağların arasındakı dairəvi formada

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

olan yerdə yerləşməsi belə bir əsas yaradır.

Tat dili ilə bağlı olan bəzi toponimlərə aid izahlardan aydın olur ki, yad dil toponimləri ilə toponim yaradıcılığında istifadə olunmuş alınma sözlərdən düzələn toponimlərin sərhədini müəyyənləşdirmək üçün bu cür tədqiqatların əhəmiyyəti böyükdür. Biz belə bir fikirlə razılaşıırıq ki, yalnız o toponimləri başqa dil toponimləri adlandırmaq olar ki, onların yaranmasında iştirak edən bütün vahidlər kənar dilə aid edilsin. Əgər toponimin tərkibində Azərbaycan dilinin öz sözləri və ya əvvəllər alınmış və mənimsənilmiş sözlər, Azərbaycan dilinin qrammatik formaları iştirak edirsə, onları Azərbaycan toponimləri sırasına daxil etmək lazımdır.

Tat dilində işlənən şəxs adları da müəyyən sistem təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilin antroponimlər sistemində Azərbaycan dilindən alınmalar, eləcə də Azərbaycan dili vasitəsi ilə alınma adlar daha çoxdur. Şəxs adları əsasən iranmənşəlidir (*Yovər, Gülzor, Gülşən, Gülsüm*). Dildə ərəb mənşəli adlar (*Mənsur, Nayilə, Rosim, Sefullo* və s.) da az deyil. Şəxs adları quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər olur. Sadə şəxs adları: *Əhəd, Okif, Lola, Mohir* və s. 2. Düzəltmə şəxs adları: *Hisniyə, Mihbora* və s. 3. Mürəkkəb şəxs adları: *Əliğa, Allahyor, Ağaboji, Şobikə* və s.

Tat dilində etnoqrafizmlər

Tat dilinin etnoqrafik terminləri sırasında yemək və xörək adları (*nun* «çörək», *nimik* «duz» *öü* «su», *şir* «süd», *şirəvo* «südlü sıyıq», *vürü* «umac», *qurqut* «qovrulmuş yarma», *tüvəlos* «quymaq», *siyə həlva* «qara halva» (səmənidən hazırlanır), *tara həlva* «un halvası», *duğ* «ayran», *duvavo* «dovğa», *həsi* «əriştə», *kolanun* «göyərtidən hazırlanmış çörək», *darungərgi* «zoğal qurusundan hazırlanmış qiymə», *ruğanunun* «fəsəli», *xoyəkərg* «yumurta», *xoyəginə* «şirin qayğanaq», *sərapö* «xaş»

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

(baş-ayaq), *aş futolu* «əvəlik aşı», *qilinpiyoz* «kartof-soğan qı-zartması», *nun tari* «kartof supu», *həlisə* «ətli hədik», *mixləmə* «qayğanaq» və s.), paltar, ayaqqabı və parça adları (*şə* «köynək», *ru şey* «üst köynəyi», *zir şey* «alt köynəyi», *zir şalvar* «alt şalvarı», *ostin* «köynəyin qolu», *püstün* «şuba», *kisə* «cib», *çarşö* «çarşab», *çaxşür* «corab», *olat* «paltar», *ləçəy* «ləçək», *şalvor* «şalvar», *çit* «çit parça», *külmaxmar* «gülməxmər», *qeyiş* «qayış, toqqa», *paltok* «palto», *dəsmol* «dəsmal», *sədəf* «düymə»), məişətdə istifadə olunan əşyalar və qab-qacaq adları (*bilmə* «boşqab», *bəsti* «güyüm», *satıl* «mis su qabı», *qaqala* «saxsı banka», *ləif* «yorğan», *nolin* «döşək», *abgərdun* «abgərdən», *nəlbəki* «nəlbəki», *məştəfə* «aftafa», *aşpalö* «aşsüzən», *ərsin* «ərsin», *istikon* «stəkan», *qəməti* «ət baltası», müq. et. azərb. *qəməlti* «böyük çörək bıçağı», *korda* «bıçaq», *qeyçi* «qayçı», *qaşuğ* «qaşıq», *qacqun* «qazan», *bolış* «balış, yastıq», *xolinçə* «xalça», *miz* «stol», *ustul* «stul», *qəndob* «qəndqabı», *qafədon* «çaynik», *dəmkeş* «dəmkeş», *bişg* «kabab şişi», *kirsin* «kətil» xüsusi yer tutur. Etnoqrafiyaya aid bu terminlərin bəzilərinin izahı vacibdir.

Ş. Musayev yazılı abidələrdə klassiklərimizin əsərlərində etnoqrafiyaya aid terminlərin işləndiyini qeyd etmiş və nümunələr vermişdir. Bu nümunələr arasında tat dilində istifadə edilən ümumiran mənşəli terminlər də var (39, 45-47).

Loşbəbər – «üstündə xəmir yaymaq üçün taxta», «yayan». Əsasən, Bakı dialektində işlənir. Abşeron ləhcəsində bu sözə *xəmobər* şəklində işlənir. Sarə *xəmovərə* avard ləreymu. «Sara *yayanı* bizə gətirdi».

Sənət sahələrində hazırlanan əşyaların məişətdə istifadə olunması onların adlarını bildirən sözlərin etnoqrafik leksikanın vahidləri kimi araşdırılmasına da imkan verir (38, 29).

Kündəgır – «xəmir kündələyən» (Naxçıvan). Bu söz iki tərkib hissəsindən ibarətdir: *kündə+gır* (*giriftan*//*giriftən* felindən).

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Beybut – «qatlanmayan iri bıçaq». Tat dilinin Lahıç ləhcəsində beybut sözü mənasında qeydə alınmışdır.

Kirsin – «qışda qızışmaq üçün evin ortasında xüsusi düzəldilmiş ocaq». Şamaxı şivəsində bu söz geniş işlənir.

Çömçə – ağac və metal emalı prosesində hazırlanan məmulatdır. *Çömçə*sözü müasir Azərbaycan dilində və başqa türk dillərində geniş işlənir: azərb. *çömçə*, türk. *çömçe* və s. Orta əsr türkcəsində və əski qıpçaqçada *çömçə* leksemının işlənməsi və onun fars dilindən (*çamçə*) alınması göstərilir (85, 99). Türk dilində o, *kepçe* sözü ilə paralel işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, *kepçə* sözü tat, talış və fars dillərindəki *keçə* «qaşiq» (68, 352) sözü ilə mənşəcə eyni ola bilər.

Qəmçi – «qamçı». Bu söz Azərbaycan ədəbi dilindəki *qəmçi* variantı ilə yanaşı, dial. *qəmçi* variantına da malikdir. Onun fonetik siması yəqin ki bununla bağlıdır.

Ovsar – «dəvə yüyəni, noxtası». Azərbaycan ədəbiyyatında bu söz müvafiq materiallarla təmsil olunmuşdur:

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Ovsarı bizdə qaldı.
 Neçə arzum, həsrətim
 Dərdli Təbrizdə qaldı.

Yaxud: Bir dəvənin *ovsarını* tuta-tuta.

Dəsgirə – «cəyəndən toxunma səbət, zənbil» (*dəst* «əl» + *gir* «tut»).

Təsək – «təsək» (gecə papağı). Qədim pəhləvi dilində *tə-sik*, ümumiyyətlə, paltar, bundan əmələ gəlmiş *təşkuk* sözü isə «müqəddəs paltar» mənasını daşımışdır. M.Hacıyev göstərir ki, «tatlar da gecə yuxusundan qabaq başlarındakı papağı çıxarıb təsək qoyardılar ki, gecə yatanda pis yuxular görməsinlər, onların açıq başına bəd ruhlar qonmasınlar. Onlar, deməli, təsəkdə bir müqəddəslik, bir nicatvericilik görmüşlər (o) *tas//təs* (başın ortası, qafası) sözündən və *ək* kiçiltmə ədatından yaranmış düzəltmə sözdür» (27, 226).

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

Təşək – sözü eyni formada, eyni mənada və aid olduğu əşya ilə birlikdə azərbaycanlılar arasında yaşayır. Bu isə xalqımızın təsəvvür və inamlarının nə qədər qədim olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Qir – «quyudan su çıxartmaq üçün işlədilən ucu əyri ağac», «ağacın uca budaqlarını aşağı əymək üçün istifadə edilən ucu əyri ağac», (koğa, «qarmaq»).

Talış dilində «qələskonə» adlanır.

Gərənay – «dudkeş», «buxarının tüstü çıxan yeri». Müq. et: azərb. *gərənay* «nəfəsli musiqi aləti». Carçılar çağırışır, *gərənay* bozlar, Ərəb atlar macal tapmaz qaşana («Koroğlu»).

Məzrəhə – «xəlbir».

Məfrağ – «çuğun suqabı».

Nimdər//nimdar – «döşəkçə», *nimdərçə//nimdarçə* «kiçik döşəkçə». Həmin söz formalarda «kiçik həcm» təsəvvürü yerinə görə həm ayrıca leksik vahidlə, həm də kiçiltmə bildirən şəkilçi ilə ifadə edilmişdir.

Taz – «nazik, uzun tir».

Şətəl – «yun corab» (26, 178).

Küşə – «çarığın bağı keçirilən yer, dəlik». Müq. et: azərb. *küşə* «çarıq tikmək üçün göndən çəkilmiş bağ».

Kala – «2-3- litrlik şüşə qab, banka».

Tilat – «ağzı yeyilmiş və sapı düşmüş köhnə bıçaq», «çaqqu».

Qirabli – «qaloş».

Qalağ – «bozdamacı çevirmək üçün ağac alət».

Qafun – «yavanlıq (pendir, yağ və s.)»; «duru, yüngül xörək».

Xudur – «sulu xörək».

Tax-tax – «çox nazik bişirilmiş quru çörək» (təqlidi söz).

Kal//kol – «yumurta, yağ və qoz vurulmuş xəmərdən bişirilən çörək».

Zərdou//zərdo – «ayranın qaynatdıqdan və şoru götürül-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

dükdən sonra qalan su «şur suvu» (*zərd* «sarı», *su//o* «su»).

Yağlipiyaz – «soğanqovurması». Müq. et: *yağlı və piyaz*.

Pindirpiyaz – «soğan qovurmasının üzərinə pendir tökməklə hazırlanan xörək».

Dülə qoğal – (Ab.) «iç qoğal». Bu ad başqa yerdə də bizə təsadüf edib. Birinci tərkib hissəsi *dül* sözü «ürək», məs. «iç» deməkdir. İkinci tərkib hissəsinin izaha ehtiyacı yoxdur: Bə id Noruz dülə qoğal boş həmsiya impezim «Novruz bayramında qonşularla birlikdə iç qoğal (şorqoqal) bişiririk».

Pezirən – (Ab.) «bişirmək». Əsasən Balaxanı və Suraxanı tatlarının dilində qeydə alınmışdır. Nezilə əyəlü, nə mutanı xurak pezirən «Nazilə uşaqdır, xörək bişirə bilməz». Tat dilində bu söz «bürcundan» formasında işlənir.

Tso – (Ab.) «doşab». Əsasən, Balaxanı tatlarının dilində işlənir. Saxtə xəşilə muxardim boş *tşo* boş rağan ve lezzəti. «Bərk xəşili *doşabla*, yağla lezzətlə yeyərdik».

Halə – «gəlinin otağında bəylik yatağın üstünə salınan bəzəkli örtük. Müq. et:

Yax lampanı lalə kimi,
Sərin nurlu *halə* kimi
Gəlinimizin otağında (M.Müşfiq).

Simsor//simşər – «simsar», «yaxın adam».

Mənə eş ye imsor gərəyi. «Mənə də bir simşar gərəkdir».

B.Millerin lüğətində bu söz *semsar* şəklində «köhnə pal-tar satan» mənasında verilmişdir (64, 291).

Nosi-nosi – «novruz payı» (Ab.). Əyəlun müamarund bə nosi-nosi xonçə muxastund. «Uşaqlar gəlib xonçadan novruz payı istəyərdilər».

Nuhəvar, tirəçu – (Qon. k.) «yelləncək». İmi bə hamin bə Qonaqkənd bəraftəni boş əyalun ə tütədar tirəçi. «Biz yayda Qonaqkəndə gedəndə uşaqlarla tut ağacından yelləncək asardıq».

Küfarə, borley (yə) – (Q.) «bəşik». Ə küfarə tə bə qabr

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

elm vamorind (Həzrəti Əlinin kəlamı). «Beşikdən qəbrədək elm öyrənin».

Ləbbadə – (Ab.) «uzun üst paltarı», «plaş». Poy ləbbadə xaştənə dəkünü. «Qoy plaşını geyinsin».

Canniğ – «sırıqlı», «canlıq». Tat dilinin Lahıc, Məlhəm, Quba ləhcələrində geniş işlənir. Əği cannığ na ımbı «Bundan sıırıqlı olmaz».

Çaxçur//carcur – «qadın şalvarı». Tat dilində bu söz *çaxçür//çaxçur* kimi işlənərək, «corab» mənasını bildirir. Ye cift çaxçur boft be mann «Mənim üçün bir cüt corab toxudu».

Düriyə – «ikiüzlü naxışlı gecə papağı»; (*dü//di* «iki» + *ru/rü* «üz») tərkib hissələrindən əmələ gəlmişdir.

Həfsər – (Kil.) «yeddibaşlı». Mürəkkəb söz olub, *həf (t)* «yeddi» və *sər* «baş» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Ə pişə anu ye dər bu, dərə vakart vind ki, incə ye *həfsəri döü niş-te*. «Qarşısında bir qapı var idi, açdı, gördü ki, bir *yeddibaşlı div* oturub .

Cora – (Ab.) «süpürgə». Quba, Qon. k., Xaç. ləhcələrində *coru*, Lahıc ləhcəsində isə *cezi* formasında işlənir. Əyal boş *coru* vozi saxtən «Uşaq süpürgə ilə oynayır».

İnqarçu – (Q.) «çəngəl». Bərey arsi inqarçu-kardəhanə xub-xub şustim. «Toy üçün çəngəl-bıçaqları yaxşı-yaxşı yuduq».

Nühəvar – (Q., Qon. k.) «çörək yaymaq» (*nü (n)* «çörək» + *həvar* «yaymaq»). Mu nün həvardənüm «Mən lavaş yayıram».

Başdığ//başdüğ – «başlıq». Toy ərəfəsində qız evinin oğlan evindən aldığı pul, heyvan.

Xırş – «ağuz (doğmuşınəyin ilk südü)» (Lah.). Mərəgö bizəndəni *xırşirə* bədi-şündənim. «İnək doğanda ağuzunu qaynadırıq». Talış dilində *hış* formasında işlənir.

Övərə – «evdə çimmək üçün istifadə edilən yer». Bu sözü təşkil edən komponentlərdən birincisi -öİran dillərində olan

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ab «su» sözünün fonetik variantı, ikincisi *vərə* isə «yer» mənasını verən leksik vahiddir. Göstərilən mənada *övərə* sözünə digər İran dillərində təsadüf olunmamışdır. Bə qədimiyə xunahona bə həmmeyi övərə bire. «Qədimi evlərin hamısında çimmək yeri olmuşdur».

Xiş barundan – «yer şümləməq». Bə marta möhi bə Löyic xori xiş barundənund, gəndim başundənund. «Mart ayında Lahıca yeri xışla əkirlər, buğda səpirlər».

Dağar/dəğər – «dağar, dağarcıq». Həm tat, həm də Azərbaycan dialektlərində eyni mənada «qoyun-keçi dərisindən hazırlanmış taxıl qabı» mənasında işlənir.

Vəçanüm – «dilənçi» (Q.). Sekinə xalə bə dər amarə vəçanumə dəst bə tihi rahə nə dərəbü «Səkinə xala qapıya gələn dilənçini əliboş yola salmazdı».

NƏTİCƏ

Azərbaycan tatları respublikamızın müxtəlif ərazilərində bu və ya digər dərəcədə kompakt şəkildə məskunlaşmışdır. Bir rayon və ya bir-birinə yaxın kəndlərdə yaşayan tatların tat dilində ünsiyyəti belə yerlərdə həm leksik fondun, həm də fonetik, eləcə də qrammatik vasitələrin yaxınlığını şərtləndirmişdir. Nəticədə bu ərazilərdə Azərbaycan tatlarının dilinin ləhcələri formalaşmışdır. Mövcud tədqiqatlar və aparılmış müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Ərüs-küş-Dağ Quşçu ərazisində yaşayan tatların istifadə etdikləri tat dili ayrıca bir ləhcə kimi qəbul oluna bilər.

Ərüs-küş ləhcəsi üzrə aparılmış tədqiqatdan aydın olur ki, bu ləhcədə söz yaradıcılığı, əsasən, iki üsulla-leksik və morfoloji üsulla gedir. Leksik üsulla söz yaradıcılığında ləhcə sözlərinin heç bir qrammatik forma qəbul etmədən bir-birinə yanaşması ilə yeni sözlərin əmələgəlməsi geniş yayılmışdır.

Ərüs-küş ləhcəsinin leksik sistemində qoşa sözlər də müəyyən yer tutur. Bunların bir qismi eyni sözün təkrarı yolu ilə düzəlik (piltə-piltə – lopa-lopa; piltə-piltə kulak maristən – lopa-lopa qar yağır; nimə-nimə – yarı-yarı və s.).

Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsinin lüğət fondunda alınmalar çoxluq təşkil edir və bu ləhcənin lüğət tərkibi son dövrlərdə daha çox alınmalarla zənginləşir.

Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsi digər ləhcələrlə müqayisədə fonetik, qrammatik və leksik səviyyədə müəyyən fərqlərə malikdir. Bu ləhcənin leksik fondunun mövcud lüğətlər əsasında digər ləhcələrin leksik fond adı ilə müqayisəsi prosesində müəyyən sayda spesifik leksik vahidləri ayırmaq mümkündür. Həmin vahidlər ləhcənin leksik fondunda özünəməxsus yer tutur. Ərüs-küş-Dağ Quşçu ləhcəsinin lüğət tərkibinə daxil olan ümumiran mənşəli sözlərin bir qismi fonetik variantlılıqla seçilir. Ləhcədəki alınma sözlərdə də bu cür variativlik müşahidə edilir. Ləhcə və şivələrdə alınma sözlərdə nəzərə çarpan fonetik variativlik ərazidəki tat-Azərbaycan təmaslı dil

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

əlaqələri ilə bir başa bağlılığa malikdir.

Azərbaycan tatlarının dilinin leksik fondu bu dilin bütün ləhcələrinə zərər alınmamaqla ümumiləşdirilməli, vahid sistemə salınmalıdır. Belə bir cəhət tat dilinin müxtəlif ləhcələri əsasında ayrı-ayrı qlossarilərin və ya lüğətlərin tərtib olunması tələbini ortaya çıxarır. Ümumi leksik fondun vahid sistemə salınması isə müşahidə edilən fonetik və qrammatik fərqlərin ümumiləşdirilməsini zərurləşdirir.

Azərbaycan tatlarının dilinin ümumi lüğət fondunda xüsusi leksika ayrıca lay təşkil edir. Bu lay tatların dilində istifadə olunan sənət-peşə sözlərini və sahə terminlərini əhatə edir.

Azərbaycan tatlarının dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin aşağıdakı leksik-semantik söz qruplarını ayırmaq mümkündür: 1) ev əşyaları və qab-qacaq adları (bilmə «boşqab», bəsti «güyüm», satıl «mis su qabı», qaqala «saxsı banka» ləif «yorğan» və s.); 2) yemək və xörək adları (nun «çörək», nimik «duz» öü «su», şir «süd», şirə - vo «südlü sıyıq» və s.); 3) paltar, parça və ayaqqabı adları (şe «köynək», ruşey «üst köynəyi», ostin «köynəyin qolu», püstin «şuba» və s.); 4) sənət və peşə adları (qələyçi «qalayçı», qərəvülçi «qarovulçu» və s.); 5) köhnə həyat tərzilə bağlı leksika: xərroc (vergi, hərrac), qazamot «qazamat», karvonsura «karvansara» və s.); 6) yeni məişət, siyasət və mədəniyyətlə bağlı sözlər (iqtidor «iqtidar», müxolifət «müxalifət», partiya «partiya», aşkori «aşkarlıq» və s.); 7) coğrafi obyekt və ətraf mühitlə bağlı sözlər (küh «dağ», dih «kənd», rükərə «çay», küləxır «bulud» və s.); 8) bəzək və zinət əşyalarının adları (qilində «boyunbağı», əngişdərin «üzük», sırqa «sırğa», sep «həmayil» və s.); 9) mərasimlərlə bağlı söz və terminlər (ərsi «toy», ərsivər «toy sahibi», ərüs «gəlin», varəşist «toy xərci», saruza «üçgünlük», haftruza «yeddigünlük», şəmələ «şam», ruza «orucluq» və s.); 10) insanın bədən üzvləri ilə əlaqədar söz və terminlər (sər «baş», mü «saç», çim «göz», micə «kirpik», günə «yanaq» və s.); 11) xəstəlik və dərman adları (sərədər «başağrısı», işqəməburi «qarınağrısı», vor «yelxəstəliyi» və s.); 12) təbiət hadi-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

sələri, astronomik və coğrafi terminlər (xok «torpaq», xori «yer», afto «günəş», küləxır «bulud» və s.); 13) heyvan, quş və həşərat adlarını bildiren sözlər (səg «it», pişig «pişik», yəvər «düyə», lari «xoruz» və s.); 14) bitki, meyvə-tərəvəz və onlarla bağlı söz və terminlər (buroni «lobya», güvo «ot», dor «ağac», vəlg «yarpaq» və s.); 15) ev və onun hissələri ilə bağlı sözlər: xuna «ev», bun «dam», dər «qapı» və s.); 16) keyfiyyət bildiren sözlər (xub «yaxşı», xərob «pis», gərm «isti», xirik «soyuq» və s.); 17) mücərrəd anlayışları bildiren sözlər (sənət «sənət», suvol «sual», salqa «səliqə» və s.).

Tat dilinin peşə-sənət leksikasını, sahələrə aid terminlərini, aşağıdakı yarım qruplara ayırmaq olar: 1) misgərlik; 2) dəmirçilik; 3) toxuculuq; 4) zərgərlik; 5) dabbaqlıq; 6) dulusçuluq. Tat dili ilə bağlı aparılmış təhlil və araşdırmalar, toplanmış materiallardan aydın olur ki, misgərlik və toxuculuğa aid terminlərin sayı daha çoxdur.

Azərbaycan tatlarının dilində təbabət, astronomiya, coğrafiya, zoologiya, botanika, din, riyaziyyat, iqtisadiyyat, ictimai-siyasi sahələrə aid terminlər işlənir. Araşdırma və təhlil göstərir ki, bu dilə daxil olan terminlərin sayı zaman keçdikcə artır.

İXTİSARLAR

- ab. – Abşeron ləhcəsi
 av. – Avesta dili
 az. – Azərbaycan dili
 bəluç. – bəluç dili
 başq. – başqırd dili
 çali. – çali dili
 dəri. – dəri dili
 dəv. – Dəvəçi şivəsi
 erk. fars – erkən fars dili
 qon. kənd. – qonaqkənd ləhcəsi
 qəd.fars. – qədim fars dili
 qəd. hind. – qədim hind dili
 qəd. iran – qədim iran dilləri
 qırğ. – qırğız dili
 quba – quba ləhcəsi
 lah. – Lahıç ləhcəsi
 işkaşim. – işkaşim dili.
 ing. – ingilis dili
 ir. tat. – iran tatları
 kilv. – kilvar şivəsi
 kl.fars. – klassik fars dili
 kürd. – kürd dili
 KDQ – Kitabı-Dədə Qorqud
 munc. – muncan dili
 müas. fars. – müasir fars dili
 orta av. – orta avesta dili
 orta fars. – orta fars dili
 os. – osetin dili
 parf. – parfiya dili
 puşt. – puşt. dili
 sanq. – sanqesari dili

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

- skr. – sanskrit dili
 səy. – Siyəzən şivəsi
 soqdi. – soqdi dili
 şüqn. – şuqnan dili
 tac. – tacik dili
 tal. – talış dili
 tat. – tat dili
 türk. dial. – türk dialektləri
 urdu – urdu dili
 xaçm. – Xaçmaz şivəsi
 xızı – Xızı şivəsi
 xələc. – xələc dili
 gil. – gilyan dili
 əf. – əfqan (puştun) dili
 fars. – fars dili
 hind-avr. – hind-Avropa dilləri
 yaqn. – yaqnoq dili
 РПС – русско-персидский словарь
 КРС – курдско-русский словарь
 ТRL – talışca-rusca lüğət
 РПДС – русско-персидско – дарийский словарь
 ГРС – гилянско-русский словарь
 ТРС – таджикско-русский словарь
 ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti
 ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti
 ДТС – Древнетюркский словарь

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı: Qismət, 1998, 160 s.
2. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II c. Bakı: Elm, 2003, 271 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Az SSR EA, 1964, 480 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999, 374 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Elm, 1966, 595 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. Bakı: Elm, 1983, 554 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı: Elm, 1987, 544 s.
8. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: AMEA-nın nəşri, 1962, 326 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566 s.
10. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Elm, 1955, 262 s.
11. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş red. Bakı, 1979, 600 s.
12. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən XX əsrlərədək). I c. – Bakı: Azərnəşr, 1994, s. 227.
13. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 588 s.
14. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 304 səh.
15. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. I cild. Bakı, “Qərqi-Qərb”, 2007, 544 səh.
16. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

17. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Azərneşr, 1988, 655 s.
18. Cavadov Ə.H. Termin mənimsənilməsində sintaktik-semantik mühitin rolu // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı: API nəşri, 1988, 232-239 s.
19. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, 124 s.
20. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, 235 s.
21. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 216 s.
22. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. Bakı, 1969, 103 s.
23. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU, 1991, 318 s.
24. Əhmədov T.M. Azərbaycan və tat dillərinin leksik əlaqələri (Azərbaycan dilinin Quba dialekti və tat dilinin Quba ləhcəsi materialları əsasında), ND. Bakı, 1969, 214 s.
25. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. Fil. elm. nam. dis. Bakı, 1995.
26. Hacıyev M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. Bakı: Elm, 1971, 156 s.
27. Hacıyev M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Bakı: Təfəkkür, 1995, 226 s.
28. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987, 308 s.
29. Hüseynova G.İ. Lahic tatlarının dili. Bakı: Nurlan, 2002, 198 s.
30. Hüseynova G.İ. Tat dilinin Lahic ləhcəsi. Fil. elm. nam. dis. avtoref. Bakı, 2003, 27 s.
31. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968, 273 s.
32. Kaşğari M. Divanü luğat-it-türk, IV c. Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
33. Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddinin dilində türk mən-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

şəli arxaizmlər. AMEA-ın «Xəbərlərinin Humanitar Elmlər seriyası. Bakı, 2005, № 3, s. 122-131.

34. Quliyeva N.H. Azərbaycan tatları (ailə məişəti və mənəvi mədəniyyət), tarix elm. nam. diss. avtoref. Bakı, 1994, 24 s.

35. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.

36. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.

37. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I c. Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.

38. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası: Fil. elm. dok. diss. avtoref. Bakı, 1993, 29 s.

39. Musayev Ş.Ş. Etnoqrafiya terminlərinin bəzi xüsusiyyətləri // ATP, s. 45-47.

40. Mustafayev A. Azərbaycanda şərbaflıq sənəti. Bakı: Elm, 1991, 192 s.

41. Nürəli Q. Ə`rüs-küş. Bakı: Azərnəşr, 2000, 48 s.

42. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.

43. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1961, 281 s.

44. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 348 s.

45. Sadıqova S. Nəsiminin dilində semantik söz qrupları. Tədqiqlər-1. Bakı, 2004, s. 203-208.

46. Səlimov T.Q. Şağani. İzahlı etnoqrafiya lüğəti. Bakı: Sabah, 1996, 188 s.

47. Soltanov A.K., Soltanov M.C. Tati-türki, türki-tati lüğət. Bakı, 2013. 260 s. s. 162-163.

48. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1968, 420 s.

49. Şükürov R.Ə. Azərbaycan kürdlərinin dilində Azərbaycan alınmaları, fil. elm. nam...avtoref. Bakı, 1996, 20 s.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlili

50. Tahirov İ.M. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004, 136 s.

51. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı: Maarif, 1982, 326 s.

52. Vəliyev A. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Göyçay keçid şivələrinin leksikası. Bakı, 1960, 86 s.

Rus dilində

53. Бурханова Х. Лексика гончарного производства в таджикском языке. Автореферат дисс.... на конд. фил. наук, Душанбе, 1982, 21 с.

54. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, 552 с.

55. Грюнберг А.Л., Эдельман Д.И. Афганский язык. Языки Юговосточной группы // Основы Иранского Языкознания, Новоиранские языки, М.: Наука, 1987, с. 6-154/

56. Грюнберг А.Л. К вопросу о языковом взаимодействии (на материале языка североазербайджанских татов) // Краткие сообщения Института народов Азии. Языкознание. М., 1961, т. 40, с. 11-23, с. 12.

57. Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке, Дис. ... канд. фил. наук. Москва, 1970, 149 с.

58. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.

59. Крысин Л.П. К определению терминов «заимствование» и заимствованные слова // Развитие лексики русского литературного языка. М., 1965, с. 23-27.

60. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке // Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. Bakı: Kitab Aлями, 2004, с. 121-172.

61. Мамедов Н.Х. Талышско-русско-азербайджанский словарь. Баку: Нурлан, 2006, 440 с.

62. Мейе А. Введение в сравнительное изучении индоев-

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lügət tərkibinin leksik-semantik təhlili

ропейских языков. М.-Л., 1938.

63. Миллер Б.В. Талышский язык. М.: Изд. АН СССР, 1953, 268 с.

64. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. М.: ГИИНС, 1960, 668 с.

65. Оранский И.М. Группа (семья) иранских языков. Основные определения // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М.: Наука, 1979, 388 с.

66. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. М.: Наука, 1977, 288 с.

67. Персидско-русский словарь. т. I. М.: Русский язык, 1983, 864 с.

68. Пирейко Л.А. Талышско-русский словарь. М.: Русский язык, 1976, 352 с.

69. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961, с. 11-81.

70. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. М., 1959, 82 с.

71. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, IV, СПб., 1911, стлб. 315 с.

72. Расторгуева В.С. Сравнительно-историческая грамматика западноиранских языков (Фонология). М.: Наука, 1990, 253 с.

73. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык. // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М.: Наука, 1981, 6-146 с.

74. Розенфельд А.З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах // Иранское языкознание. История, этимология, типология. (К 75 летию проф. В.И.Абаева), М.: Наука, 1976, с. 209-217.

75. Русско-таджикский словарь. М.: Госизд.-во иностр. и нац. словарей, 1949, 880 с.

Gülsüm Hüseynova. Tat dilinin lügət tərkibinin leksik-semantik təhlili

76. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана // Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с. 140-155.

77. Слюсарева Н.А., Александр Д.Ш. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. М.: Наука, 1986, 214 с.

78. Сольнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1977, 338 с.

79. Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1966, Сергеев В.Н. Терминология изобразительного искусства в русском языке 1X-XX вв. АКД, 1964; Əsgərov N. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. NDA, 1955; Мамедова Б.Р. Название одежды в Азербайджанском языке; АКД, Баку, 1992; Мəmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafıya leksikası, DDA, Bakı, 1992 və s.

80. Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // «Проблемы общности алтайских языков». Л.: «Наука», 1971, с. 124-138.

81. Эдельман Д.И. Шугнано-рушанская группа. Восточная группа // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. М.: Наука, 1987, с. 236-347.

82. Эфендиев М. Селение Лагич Геогчайского уезда Бакинской губернии // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. вып. 29. Тифлис, 1901, с. 45-46.

83. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М., 1972, с. 87-88.

Türk dilində

84. Derleme sözlüğü. Ankara, 1968, VIII c. s. 2578.

85. Eren H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Ankara, 1999, 512 s.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3-4
Tat dilinin Ərüsküş-Dağ Quşçü ləhcəsinin leksik xüsusiyyətləri.....	4-19
Tat dilinin leksik sisteminin təsnifi məsələsi.....	19-33
Tat dilində terminlər.....	33-37
Azərbaycan tatlarının dilində misgərlik və dəmirçilik sənətlərinə aid leksik qat.....	37-46
Toxuculuqla bağlı söz və terminlər.....	46-50
Zərgərlik terminləri.....	50-52
Digər sənət sahələrinə aid leksik vahidlər.....	52-56
Qohumluq terminləri.....	56-63
Tat dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər.....	63-67
Tat dilində fitonimlər.....	68-70
Dini terminlər.....	70
Kənd təsərrüfatı ilə bağlı terminlər.....	70-73
Coğrafiya və astronomiya ilə bağlı terminlər.....	73-74
Tat dilinin onomastik leksikası.....	74-80
Tat dilində etnoqrafizmlər.....	80-86
Nəticə	87-89
İxtisarlar	90-91
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	92-97
Mündəricat	98